

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 703

BUGÜNKÜ KIPÇAK TÜRKÇESİ

Mustafa ÖNER



ANKARA, 1998

5846 Sayılı Kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
TÜRK DİL KURUMUNA aittir.

Öner, Mustafa

Bugünkü Kıpçak Türkçesi / Mustafa ÖNER; İnceleyenler :
Zeynep KORKMAZ, Emine GÜRSOY - NASKALİ. -- Ankara : Türk Dil
Kurumu, 1998

LX+270.s. ; 24 cm. --(Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek
Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları ; 703)

Bibliyografya var.

ISBN 975 - 16 - 1022 - 4

1. Kıpçak Türkçesi I. Korkmaz, Zeynep (İnceleyen)
II. Gürsoy - Naskali, Emine (İnceleyen) III. k. a.

418.992.4

İnceleyenler : Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ

Prof. Dr. Emine GÜRSOY - NASKALİ

İSTEME ADRESİ : Türk Dil Kurumu

Atatürk Bulvarı Nu: 217

Kavaklıdere - ANKARA

Tel : (0312) 428 61 00

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
SÖZ BAŞI	X
I. GİRİŞ	XVI
1. Kıpçak	XVI
2. Kıpçak Türkçesi	XVIII
2.1. Klâsik Edebiyat Eserleri.....	XVIII
2.2. Sözlük ve Gramerler	XIX
2.3. Diplomatik Yazışmalar	XXI
3. Bugünkü Kıpçak Türkçesi.....	XXI
3.1. Karaim (Karay) Türkçesi.....	XXIII
3.2. Kırım (Tatar) Türkçesi.....	XXIV
3.3. Karaçay-Balkar Türkçesi.....	XXVI
3.4. Kumuk Türkçesi	XXVII
3.5. Tatar (Kazan) Türkçesi	XXVIII
3.6. Başkurt Türkçesi	XXXII
3.7. Kazak Türkçesi	XXXIII
3.8. Karakalpak Türkçesi	XXXVIII
3.9. Nogay Türkçesi	XL
3.10. Kırgız Türkçesi	XLI
4. Bugünkü Kıpçak Türkçesi ve Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri..	XLVI
5. Alfabe ve Yazı	XLVI
6. Kaynaklar ve Kısaltmalar.....	LI - LX
II. SES BİLGİSİ	1
1. Ünlüler	2
1.1. a sesi.....	2
1.2. è sesi.....	3
1.3. e sesi.....	3
1.4. ı sesi	3
1.5. é sesi.....	3
1.6. i sesi	4
1.7. u sesi.....	4
1.8. ü sesi.....	4
1.9. o sesi.....	5
1.10. ö sesi.....	5

1.11. Uzun Ünlüler.....	5
2. Ünsüzler.....	6
2.1. Dudak ünsüzleri: <i>p, b, m, v</i>	6
2.2. Diş-dudak ünsüzleri: <i>v, f</i>	7
2.3. Diş ünsüzleri: <i>d, t, n, z, s</i>	7
2.4. Diş-damak ünsüzleri: <i>c, ç, j, s</i>	8
2.5. Ön damak ünsüzleri: <i>l, r, y, g, k</i>	8
2.6. Arka damak ünsüzleri: <i>ğ (ğ), k, b, ñ</i>	9
2.7. Gırtlak ünsüzü: <i>h</i>	10
2.8. Son devir alıntlarıyla gelen ünsüzler: <i>ts, şç</i>	11
3. Ses Olayları	11
3.1. Tarihi Ses Olayları.....	11
3.1.1. Ünlülerde Düzenli Ses Olayları.....	12
3.1.1.1. <i>e- > ĩ</i>	12
3.1.1.2. <i>ĩ > e-</i>	12
3.1.1.3. <i>-ĩ > -é-</i>	12
3.1.1.4. <i>o- > u-</i>	12
3.1.1.5. <i>õ- > ü-</i>	12
3.1.1.6. <i>u- > o-</i>	12
3.1.1.7. <i>ũ- > õ-</i>	12
3.1.1.8. <i>-ø- > -ĩ-</i>	12
3.1.1.9. <i>ø- > ı-</i>	13
3.1.2. Ünlülerde Düzensiz Ses Olayları	13
3.1.2.1. <i>a- > e-</i>	13
3.1.2.2. <i>a- > è-</i>	13
3.1.2.3. <i>ı- > ø-</i>	13
3.1.2.4. <i>u- > ø-</i>	13
3.1.2.5. <i>ø- > u-</i>	13
3.1.2.6. <i>ø- > -a-</i>	14
3.1.3. Ünsüzlerde Düzenli Ses Olayları	14
3.1.3.1. <i>-ğ- > -v-</i>	14
3.1.3.2. <i>-ğ- > -v- > -oo- / -uu-</i>	14
3.1.3.3. <i>-ğ- > -v-</i>	14
3.1.3.4. <i>-ğ- > -v- > -oo / -uu</i>	14
3.1.3.5. <i>-ğ- > -y-</i>	14
3.1.3.6. <i>-g- > -y-</i>	14
3.1.3.7. <i>y- > j-</i>	15
3.1.3.8. <i>y- > c-</i>	15
3.1.3.9. <i>-ş- > -s-</i>	15
3.1.3.10. <i>ş- > -s-</i>	15
3.1.3.11. <i>ç- > ş-</i>	15
3.1.3.12. <i>ç- > ş-</i>	15

3.1.3.13. <i>-ç- > -ş-</i>	15
3.1.3.14. <i>h- > ø-</i>	15
3.1.3.15. <i>f- > p-</i>	15
3.1.3.16. <i>-f- > -p-</i>	16
3.1.3.17. <i>f- > -p-</i>	16
3.1.3.18. <i>f- > p- > b-</i>	16
3.1.3.19. <i>v- > u- / o-</i>	16
3.1.4. Ünsüzlerde Düzensiz Ses Olayları	16
3.1.4.1. <i>t- > d-</i>	16
3.1.4.2. <i>k- > g-</i>	17
3.1.4.3. <i>b- > p-</i>	17
3.1.4.4. <i>b- > m-</i>	17
3.1.4.5. <i>-p- > -b-</i>	17
3.1.4.6. <i>-b- > -v- > -y-</i>	17
3.1.4.7. <i>-v- > -y-</i>	17
3.1.4.8. <i>-ñ- > -y-</i>	17
3.1.4.9. <i>-ñ- > -g-</i>	17
3.1.4.10. <i>-ñ- > -n-</i>	18
3.1.4.11. <i>-ğ- > -v- > -u-</i>	18
3.1.4.12. <i>ø- > y-</i>	18
3.1.4.13. <i>y- > c-</i>	18
3.1.4.14. <i>ş- > s-</i>	17
3.1.4.15. <i>-f- > -ø-</i>	18
3.1.4.16. <i>-r- > -l-</i>	19
3.1.4.17. <i>-r- > -ø-</i>	19
3.1.4.18. <i>-ur- > -ø-</i>	19
3.1.4.19. <i>-h- > -k-</i>	19
3.1.4.20. <i>h- > ø-</i>	19
3.1.4.21. <i>-h- > -ø-</i>	19
3.1.4.22. <i>-z- > -s-</i>	19
3.1.4.23. <i>-st- > -so-</i>	19
3.1.4.24. <i>m- > b-</i>	19
3.1.4.25. <i>v- > b-</i>	19
3.1.4.26. <i>-ll- > -ld-</i>	20
3.1.4.27. <i>-mm- > -mb-</i>	20
3.1.4.28. <i>-tt- > -nt-</i>	20
3.1.5. Tarihi Yazı Dili ve Lehçelerin Ses Yapısı	20
3.2. Gramerlik Ses Olayları	21
3.2.1. Yardımcı Sesler	21
3.2.2. Ses Uyumları	22
3.2.2.1. Ünlü Uyumları	22
3.2.2.1.1. Damak Uyumu	22

3.2.2.1.2. Dudak Uyumu	23
3.2.2.2. Ünsüz Uyumu	24
3.2.3. Ünlü Düşmesi	24
3.2.4. Ünlü Daralması	24
3.2.5. İlerileyici Benzeşmeler	24
3.2.5.1. / ünsüzündeki benzeşmeler	24
3.2.5.2. m ünsüzündeki benzeşmeler	25
3.2.5.3. n ünsüzündeki benzeşmeler	26
3.2.5.4. t ünsüzünde düzensiz ilerileyicibenzeşme.	26
3.2.6. Gerileyici Benzeşmeler	26
3.2.6.1. -n- > -ø-	26
3.2.6.2. -b- > -m-	26
3.2.7. Geniz Ünsüzünde Arka Damaklılaşma	26
3.2.8. Tonlulaşmalar	27
3.2.8.1. Damak ünsüzlerinde tonlulaşmalar	27
3.2.8.2. Dudak ünsüzlerinde tonlulaşmalar	27
3.2.9. Sızıcılaşmalar.	28
3.2.9.1. -d- > -y- > -ø-	28
3.2.9.2. -p- > -b- > -v-	28
3.2.9.3. -b- > -v- > -aa-	28
3.2.10. Akıcılaşma	28
3.2.11. Hece Düşmesi	28
3.2.12. İç Seste Akıcı Ünsüzün Düşmesi	28
3.3. Konuşma Dilindeki Ses Olayları	29
3.3.1. Söz İçindeki Ses Olayları	29
3.3.1.1. -ı > -o	29
3.3.1.2. a- > â-	29
3.3.1.3. ø- > y-	29
3.3.1.4. -a- > -ê-	29
3.3.1.5. ø- > t-	30
3.3.1.6. ø- > t-	30
3.3.1.7. -ø- > -ı	30
3.3.1.8. b- > m-	30
3.3.1.9. -n+b- > -mb-	30
3.3.1.10. n- > -ñ-	30
3.3.1.11. -b- > -p-	31
3.3.1.12. -r- > -t-	31
3.3.1.13. -r- > -ø-	31
3.3.1.14. ç- > ş-	31
3.3.1.15. -ş+s- > -şş-	31
3.3.1.16. -z+ş- > -şş-	31
3.3.1.17. -z+s- > -ss-	31

3.3.2. İki Söz Arasındaki (Sandhi) Ses Olayları	32
3.3.2.1. -a+a- > -a-	32
3.3.2.2. -t- > -ø-	32
3.3.2.3. -n+b- > -mb-	32
3.3.2.4. -p+b- > -pp-	32
3.3.2.5. -p- > -b-	33
3.3.2.6. -b- > -p-	33
3.3.2.7. -k- > -g-	33
3.3.2.8. -k- > -g-	33
3.3.2.9. -ç- > -ş-	33
3.3.2.10. -n- > -ñ-	34
3.3.2.11. -y- > -ø-	34

III. ŞEKİL BİLGİSİ.....35

1. Yapım Ekleri	36
1.1. İsimden İsim Yapma Ekleri	36
1.1.1. -lık / -lik	36
1.1.2. -çı / -çi	37
1.1.3. -lı / -li	39
1.1.4. -sız / -siz	41
1.1.5. -kı / -ki	42
1.1.6. -çık / -çik	44
1.1.7. -ça / -çe	46
1.1.8. -tay	47
1.1.9. -daş / -deş	48
1.1.10. -çıl / -çil	49
1.1.11. -çan / -çen	49
1.1.12. -rak / -rek	50
1.1.13. -gilt / -gilt	51
1.1.14. -av / -ev	52
1.1.15. -nçi / -nçi	52
1.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri	53
1.2.1. -la- / -le-	53
1.2.1.1. -la-n- / -le-n-	56
1.2.1.2. -la-ş- / -le-ş-	57
1.2.1.3. -la-t- / -le-t-	57
1.2.2. -a- / -e-	58
1.2.3. -ı / -i-	59
1.2.4. -ay- / -ey-	60
1.2.5. -al- / -el- ; -l-	61
1.2.6. -sa- / -se- ; -sı- / -si-	62

1.2.6.1.	-sı-n- / -si-n-	63
1.2.6.2.	-sı-t- / -si-t-	64
1.2.7.	-sıra- / -sire-	64
1.2.8.	-k- / -k-	65
1.2.9.	-gar- / -ger-	66
1.2.10.	-ar- / -er- ; -r-	67
1.2.10.1.	-rka- / -rke-	68
1.2.11.	-ra- / -re-	68
1.2.12.	-da- / -de-	69
1.3. Fiilden İsim Yapma Ekleri		71
1.3.1.	-v	71
1.3.2.	-ma / -me	73
1.3.3.	-m	74
1.3.4.	-ş	76
1.3.5.	-mak / -mek	78
1.3.6.	-k / -k	79
1.3.7.	-ak / -ek	81
1.3.8.	-gı / -gi	81
1.3.9.	-gıç / -giç	83
1.3.10.	-ç	85
1.3.11.	-çak / -çek	86
1.3.12.	-gak / -gek	87
1.3.13.	-dı / -di	88
1.3.14.	-gın / -gin	89
1.3.15.	-n	90
1.3.16.	-miş / -miş	92
1.3.17.	-anak / -enek	93
1.3.18.	-alak / -elek	93
1.3.19.	-t	93
1.3.20.	-ga / -ge	94
1.4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri		95
1.4.1.	-ma- / -me-	95
1.4.2.	-n-	95
1.4.3.	-l-	97
1.4.4.	-ş-	98
1.4.5.	-dır- / -dir-	99
1.4.6.	-t-	100
1.4.7.	-gız- / -giz-	101
1.4.8.	-r-	102
1.4.9.	-gıla- / -gile-	103
1.4.10.	-msıra- / -msire-	104
1.4.11.	-nkıra- / -nkire-	104

2. Çekim Ekleri	105
2.1. İsim Çekim Ekleri	105
2.1.1. Çokluk	105
2.1.2. İyelik	109
2.1.3. Aitlik	115
2.1.4. İlgı hali	106
2.1.5. Yükleme hali	121
2.1.6. Yönelme hali	126
2.1.7. Bulunma hali	129
2.1.8. Çıkma hali	132
2.1.9. Vasıta hali	134
2.1.10. Eşitlik hali	137
2.1.11. Yön gösterme hali	140
2.1.12. Zamir Çekimi	140
2.1.12.1. Şahıs Zamirlerinin Çekimi	141
2.1.12.2. İşaret Zamirlerinin Çekimi	141
2.2. Fiil Çekim Ekleri	143
2.2.1. Basit Çekimler	143
2.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman	143
2.2.1.1.1. -dı Ekli Görülen Geçmiş Zaman	143
2.2.1.1.2. -gan Ekli Görülen Geçmiş Zaman	147
2.2.1.1.3. -atın Ekli Görülen Geçmiş Zaman	151
2.2.1.1.4. Âdet İfadeli Geçmiş Zaman	153
2.2.1.2. Duyulan Geçmiş Zaman	156
2.2.1.2.1. -p Ekli Duyulan Geçmiş Zaman	156
2.2.1.2.2. -gan Ekli Duyulan Geçmiş Zaman	161
2.2.1.3. Kesin Şimdiki Zaman	163
2.2.1.4. Gelecek Zaman	167
2.2.1.4.1. Kesin Gelecek Zaman	167
2.2.1.4.2. Niyet İfadeli Gelecek Zaman	170
2.2.1.4.3. Yakın Gelecek Zaman	171
2.2.1.5. Geniş Zaman	172
2.2.1.5.1. Şimdiki Zaman İfadeli Geniş Zaman	174
2.2.1.5.2. Gelecek Zaman İfadeli Geniş Zaman	177
2.2.1.5.3. -ar ; -r Ekli Geniş Zaman	181
2.2.1.6. Emir	185
2.2.1.7. Şart	192

2.2.1.8. İstek	197
2.2.1.8.1. Yardımcı Fiilli İstek Şekli	198
2.2.1.8.2. -gay Ekli İstek Şekli	201
2.2.1.8.3. -mak Ekli İstek Şekli	203
2.2.1.9. Gereklilik	207
2.2.2. Birleşik Çekimler	210
2.2.2.1. Hikâye	212
2.2.2.1.1. Geçmiş Zamanlarda Hikâye	212
2.2.2.1.1.1. -di idi	212
2.2.2.1.1.2. -gan idi	212
2.2.2.1.1.3. -çu idi	213
2.2.2.1.1.4. -p idi	213
2.2.2.1.2. Geniş Zamanda Hikâye	214
2.2.2.1.2.1. -a idi	214
2.2.2.1.2.2. -ar idi	214
2.2.2.1.3. Şimdiki Zamanda Hikâye	215
2.2.2.1.3.1. Kzk.-p yatır/jür/tur/otur edi	215
2.2.2.1.4. Tasarlama Şekillerinde Hikâye	215
2.2.2.1.4.1. -sa idi	215
2.2.2.1.4.2. -sın idi	216
2.2.2.1.4.3. -ası idi	216
2.2.2.1.4.4. -mak idi	216
2.2.2.1.4.5. -rga idi	216
2.2.2.2. Rivayet	217
2.2.2.2.1. Geçmiş Zamanlarda Rivayet	217
2.2.2.2.1.1. -di iken	217
2.2.2.2.1.2. -gan iken	217
2.2.2.2.2. Geniş Zamanda Rivayet	218
2.2.2.2.2.1. -a iken	218
2.2.2.2.2.2. -ar iken	219
2.2.2.2.3. Tasarlama Şekillerinde Rivayet	219
2.2.2.2.3.1. -sa iken	219
2.2.2.3. Şart	221
2.2.2.3.1. Geçmiş Zamanda Şart	221
2.2.2.3.2. Geniş Zamanda Şart	221
2.2.2.3.3. Tasarlama Şekillerinde Şart	222

3. Sıfat-fiiller	223
3.1. -gan / -gen	223
3.2. -miş / -miş	224
3.3. -atın / -etin	224
3.4. -açak / -eçek	225
3.5. -ası / -esi	225
3.6. -ar / -er ; -r	225
3.7. -mas / -mes	226
3.8. -vçı / -vçi	226
4. Zarf-fiiller	228
4.1. Basit Zarf-fiiller	228
4.1.1. -a / -e	228
4.1.1.1. Tekrar gruplarında	230
4.1.1.2. Birleşik fiillerde	230
4.1.2. -p	231
4.2. Birleşik Zarf-fiiller	232
4.2.1. -gança / -gençe	232
4.2.2. -ganda / -gende	233
4.2.3. -gaç / -geç	234
4.2.4. -galı / -geli	234
4.2.5. -rga / -rge	235
4.2.6. -mayınça / -meyinçe	235
5. Bağlaçlar	237
5.1. Bağlayıcılar	237
5.2. Cümle başı bağlaçları	240
5.3. Sona gelen bağlaçlar	246
6. Edatlar	251
6.1. Yalın halle bağlanan edatlar	252
6.2. Yönelme haliyle bağlanan edatlar	258
6.3. Çıkma haliyle bağlanan edatlar	261
7. Ünlemler	263
8. Soru Çekimi	266

IV. SONUÇ	269-292
-----------------	---------

SÖZ BAŞI

Türkçenin, hakkında kayıtların bulunduğu en eski tarihlerden beri, İç Asya'dan Tuna boyuna, Kuzey Afrika'dan Doğu Türkistan'a kadar uzanan ve zaman içinde değişmiş bir yayılma alanı vardır. Herhangi bir dilin bu kadar geniş bir coğrafyada, merkezî bir lehçeye dayanan tek bir yazı dili halinde yaşamasına imkân olmasa da Türkçe, en azından XX. asır başına kadar, birbirine kapalı kalmamış kültür merkezleri sayesinde, Avrasya bölgesinde en mühim yazılı anlaşma vasıtalarından birisi olabilmiştir.

XX. asır, Türkiye Cumhuriyeti dışında, diğer Türk ülkeleri için komşu ve hasım devletlerin hâkimiyetlerinin yerleştiği ve dolayısıyla, Türkçe için onların uygun gördüğü siyasetin tatbik edildiği bir devir olmuştur. Çarlık Rusyası'nın yıkılması ile kurulan Sovyetler Birliği, aynı zamanda, Türkçenin en yaygın olduğu toprakları da miras edinmiş bulunuyordu.

Avrasya'dan Orta Asya'ya ve hatta Sibiry'a'nın doğusuna kadar yayılan Türk kavimleri ve aralarındaki bağlar, Rus ve sonra devam eden Sovyet tarihi boyunca, önce, sadece Türkçe konuşan veya Türk dilli halklar (1930'lardan itibaren de *türkî dilli* halklar) diye bir dil benzerliği şeklinde özetlenmiş ve yazıdan başlamak üzere her türlü vasıta ile birbirlerinden koparıp teker teker merkeze bağlanmış ve burada hazırlanan kimliklerine uygun, sınırlı kültür ilişkileri de izin verildiği miktarda gerçekleştirilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılışındaki sonra, bugün en azından daha hakkaniyetli birliklerin ihtiyacı ortaya çıktığında, yazı ve yazı dili meselesi yeniden ele alınmaktadır; ancak, asrın başından beri, *enternasyonal* denen, fakat Rus hâkimiyetli olan Sovyet kimliğinin yanı sıra, ikinci derecede tutulmuş kendi kimlikleri ile yaşayan ve buna da mahkûm edilen Türk halklarının, akrabaları ile en azından kültür bağı kurma tecrübelerini unuttukları ve şimdilik 90'lı yılları da bu kendi kimliklerine doymak ihtiyacı ile geçirecekleri görülmektedir. XX. asır ideolojik şekillenmelerle yaşayan bu toplulukların, bilhassa iktisadî ve siyasî gerekler sonunda, kuracakları ortak kültür dünyasının barışı içinde, birbirlerine tekrar ihtiyaç duyacaklarını ve aynı zamanda manevî-tarihî esasları da olan, yeni birlikler teşkil edeceklerini tahmin etmek mümkündür.

İşte bu yolda da Türk dilinin, alfabe ve daha da zor olan yazı dili meselesini hallederek, tıpkı tarihte olduğu gibi, bu bölgenin anlaşma dili olacağı muhakkaktır; çünkü söz konusu dil, nüfusu iki yüz milyonu aşan, bütün bu topluluğun ana dilidir ve dolayısıyla bir başka dilin, bilhassa son beş asırdır çok kötü hatıralar bırakmış bir hasmın dilinin yabancılığını barındırmamaktadır.

Bu gelişme için, Türklük bilgisi ve bilhassa Türk dili araştırmalarının, ülkemizde yeterli seviyede olmadığı malumdur. Asrımızın başında, Sovyet ihtilâlinde

sonra, kendi vatanlarını terketmeğe mecbur olup çeşitli yollarla Türkiye'ye ulaşan, bir kısım bilgin sayesinde başlayan bu araştırmalar, soğuk savaş döneminde aynı dili konuştuğumuz milyonlarca Türkle tabii temasımız, maalesef ortadan kalktığı için gerilemiş ve şu son açılma devrine ulaştığımızda, bu alanda çalışan bir avuç bilginin mesaisi ile sınırlı kalmıştır.

Son yıllarda Türk lehçelerinin grameri ve sözlük yapısı hakkında, sayısız giderek artan çalışmalar yapılmaktadır. Tabii olarak da, bunların çoğu, uzak kaldığımız bu alanı tekrar keşfetmeyi amaçlayan, tanıtıcı bir karakterde olmaktadır. İşte bu arada bilhassa Sovyet (Rus) Türkolojisinde birikmiş malzemeden faydalanma yolunda, bazı değerlendirme problemleri de çıkmıştır. Bunlar içinde, terim karışıklıkları ve bunun esasında da malzemeye bakış hataları pek mühimdir. Meselâ siyaset sahnesindeki yerlerini alan Türk cumhuriyetleriyle temaslarımız, *türkî* (Rus. *tyurkskih*, İng. *turkic*) terimini gazetelere girecek kadar meşhur ederken, *türkî diller* veya *türkî dilli halklar* tabirleri, bilim hayatımızda seyrek de olsa görülmeye başlamıştır. Hâlbuki hiçbir kavmi farkı bildirmeyen ve sadece siyasî bir sınırı vurgulayan ve Sovyet Türkoloji edebiyatında dahi ancak 30'lu yıllardan beri görülegelen *türkî* terimi veya *türk dilleri* kavramı, ülkemizdeki bilim geleneğinde hiç yer bulmamıştı (bk. meselâ Reşid Rahmeti Arat, *Türk Şivelerinin Tasnifi*: Makaleler, I. cilt, 69.-149. s.; ayrıca *Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tuva Türkçesi vs.* gibi adlandırmaların kullanılması ve Sovyet Türkolojisinin genel tutumunun tenkidi için bk. Talat Tekin, *Sovyet Rusya'da Savaşın Sonra Türkoloji Çalışmaları*; Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1959, 379.-406.s.).

XIX. yüzyıl sonundan itibaren "*Lehçe-i Osmanî*" ve "*Lehçe-i Tatarî*" gibi adlandırmalarda, Türkçenin yazı dili olmuş kolları için *lehçe* terimi kullanılmıştır. Türkiye'de, XX. yüzyıl başlarında, *şive* terimi ağız anlamında (*İstanbul şivesi, Karadeniz şivesi* vb.) kullanılmıştır ve halk arasında bu yanlış kullanım hâlâ devam etmektedir.

1933 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde çalışmaya başlayan Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat'ın yerleştirdiği, Genel Türkçe'ye dahil bugünkü yazı dillerini *Türk şiveleri* şeklinde adlandırma geleneği, bunlar arasındaki farkların azlığını vurgulaması bakımından hem çalışmamızın sonuçlarına uygundur, hem de bizce XX. yüzyılın son on yılında, belli bir egemenlikle birbirlerine ve dünyaya açılma tarihini yaşamaya başlayan Türk dünyasının gerçeğini daha iyi anlatmaktadır. Ayrıca *lehçe* terimini, sadece, Genel Türkçe'ye uzak kalan Çuvaşça ve Yakutça (Sahaca) için kullanmak, bunların kendilerine has dil özelliklerini belirtmeye de yaramaktadır. Bu üçlü tasnif (ağız, şive, lehçe) Türkiyeli Türkologlarda geniş bir kullanım alanına sahiptir. Türk üniversitelerinin bütün bölümlerinde, son on beş yıldır mecburi statüde okutulan *Türk Dili* derslerinde yaygın olarak izlenen Prof. Dr. Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* adlı eseri de bu adlandırmayı benimsemiştir.

Aslında lehçe ve şive terimlerinin her ikisi de bugünkü yazı dillerinin Genel

Türkçeye mesafelerini adlandırmak için kullanılmamıştır; coğrafi yayılımı ve bunun getirdiği adlandırma problemleri bakımından başka hiçbir dile benzemeyen Türk dilinin alt kolları, özellikle ikili ilişkilerini gösterecek, belki dördüncü veya beşinci terimlerle de adlandırmaya gerek vardır. Meselâ Tatarca ve Başkurtça, XX. asır başında kullanılan İdil-Ural Türkçesinin ağızları iken, bunlar özellikle 1920'lerden beri birer yazı dili hâlinindedir. Türkiye Türkçesi ile Tatarcanın veya Başkurtçanın uzaklık-yakınlık ilişkisi şive (veya lehçe) diye adlandırılırken, onların birbirleriyle şu andaki yakınlık-uzaklık ilişkisine aynı terimle şive (veya lehçe) demek mümkün müdür? Yine 1990'larda daha da yakınlaşan Kırgızca-Kazakça ilişkisini, Rusça veya İngilizce terimleri Türkçeye çevirip "Bunlar birer Türk dilidir (lehçesidir veya şivesidir)" diye değerlendirmek yeterli midir? Benzer sorular Azerbaycan-Türkiye dil ilişkisi veya her ikisinin Gagavuzca ile ilişkisi için de sormak gerekir. Güney ve Kuzey Azerbaycan ağızlarının, aynı devletler içinde konuşma veya yazı dili olarak kullanılması, bunların *Sovyet Azerbaycanı dili*, *İran Azerbaycanı dili*, *Irak Azeri (Türkmen) dili* olmalarına yeter mi? Dil bilminde dil atlasları, siyasî haritaların gösterdiği sınırlara göre mi yapılmaktadır? Sovyet Türkolojisinden edinilen "sosyo-lingüistik alışkanlıklar" ile, soluk alma imkânları dahi şüpheli olan Çin'deki ve İran'daki Türkçe varlığını, yine kolaycı yaklaşımla "Türk dilleri" başlığına bağlamak, ne genel dil bilimine ne de Türkolojiye hizmet edebilir. Amaç, mevcut terimlere Türk dilinin özelliklerini bağlamak değil, tam tersi olmalıdır.

Türkiye Türkolojisine şive terimini yerleştiren Ord. Prof. Dr. R. Rahmeti Arat, 1953 yılında "Türk Şivelerinin Tasnifi"ni yayımladığında, Rus-Sovyet dilciliğinin, bugün Türkiye'de de ünlenmeye başlayan "Türk dilleri" projesi epey zaman önce uygulamaya konmuş ve şive terimi, Sovyet Türkolojisinde, sadece, ağız anlamında kullanılmaya başlamıştı (*Özbek dili şiveleri* vs.). Oysa, İstanbul Üniversitesi'nde bir Türkolog nesli yetiştiren R. R. Arat, "Türk şiveleri"; Ankara Üniversitesi'ndeki hemşehrisi Prof. Dr. Saadet Çağatay ve öğrencileri "Türk lehçeleri"; yine aynı üniversiteden Prof. Dr. Hasan Eren de yeni yazılarında "Türk diyalektleri" gibi adlandırmaları benimsemiştir. Sadece Prof. Dr. Talat Tekin ve öğrencilerinin, ellili yıllardan beri Batılı Türkoloji literatüründe (özellikle de İngilizcede) yer edinen "Türk dilleri" adlandırmasını aynen kabul ettiği görülmektedir.

R.R. Arat'ın ünlü makalesini yayımladığı 1953'ten bugüne kadar, bu şiveler tablosunda bir şey değişmemiş, sadece Rusya'da yapılan yeni yayımlarla "tarihî Türk dilleri"nin sayısı 14'e, "çağdaş Türk dilleri"nin sayısı ise 39'a çıkarılmıştır (bk. *Yazıkı mira-Tyurkskie yazıkı*, Rossiyskaya Akademiye Nauk - Institut Yazıkoznaniye, Moskva, 1996; Bişkek, 1997, 543 s.). Yani, XIX. asır sonunda, Çar'ın Kazan Üniversitesinde görevlendirdiği "misyoner akademikler" in yaklaşımı yüz yıllık geçmiş hak edecek kadar geliştirilmiş bir hâledir.

Burada dile getirmeye çalıştığımız bütün bu sorulara ve Türkiye'deki

Türkologların dahi tereddütlü adlandırmalarına ve aralarında bir bütünlük sağlanamamasına rağmen, bu çalışma boyunca, eseri yayımlayı lütfetmiş olan Türk Dil Kurumu'nun benimsediği yayın ilkelerine bağlı kalmak ve kurumun yayımlarındaki bütünlüğe uymak üzere *lehçe* terimi kullanılmıştır. Çalışmamızdaki bütün terimler de, yine aynı amaçlarla, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın *Gramer Terimleri Sözlüğü*'ne uygun olarak kullanılmıştır.

Türk lehçeleri hakkında büyük bir malzeme yığını olmasına rağmen, başlıca üç grupta toplanan lehçelerin, tarihî mirasları da dikkate alınarak, birbirleriyle karşılaştırılması işi, henüz başanmış hâlde değildir. Bilhassa Sovyet Türkolojisinde bugüne kadar yazılan Türk lehçelerinin mukayeseli gramerleri ise, tarihî esas ihmal ettikleri için, bu yolda ancak kısmen hizmet edebilmektedir. Batı ülkelerinde yayımlanmış pratik maksatlı el kitapları da, ancak bu lehçeleri öğrenmeğe başlarken işe yaraktadır; meselâ, yüksek seviyedeki bir edebî okuma için gereken iki dilli sözlüklerin, batı literatüründe de eksikliği duyulmaktadır. Kaldı ki, bu lehçeler üzerinde geliştirilecek çalışmalar, günlük maksatların yanı sıra ve daha mühim bir şekilde, dilimizin tarihî gramerinin ve sözlüğünün hazırlanması yolunda büyük bir değer taşımaktadır.

İşte bu ihtiyaçlarla, dilimizin Kıpçak grubundaki lehçelerini araştırma konusu seçmiş bulunuyoruz. Tarih içinde çok yayılmış Kıpçakların adını taşıyan dil alanı, Türkçenin haritasında bugün epey geniş bir yer tutmaktadır: Karadeniz'in kuzeyindeki düzlükten doğuya doğru, Uralları aşır Güney Sibiry'a ve Tanrı Dağlarına kadar yayılan topraklar, Kıpçak lehçelerinin konuşulduğu veya yazı dili olarak kullanıldığı bu alanı teşkil eder.

Bu kadar büyük bir sahaya yayılmış, bugünkü Kıpçak lehçeleri üzerinde, ülkemizde pek az çalışma yapılmıştır. Bu sebeple, adı geçen lehçelerin edebî malzemesini örnekleyecek ve bilhassa kendi gramerlerine dayanacak bir çalışma için, önce geniş bir kaynak araştırması gerekliydi. Uzun süren bu araştırma ile elde ettiğimiz edebî eserler, gramerde kullanacağımız örnekleri almak maksadıyla okunmuş ve seçilen cümleler veya sözler Türkiye Türkçesi karşılıklarıyla kaydedilmiştir. Burada kullandığımız edebî eserlerin, ulaşabildiğimiz nispette, bu lehçeleri en iyi temsil edecek şiir ve nesir klâsikleri olmasına dikkat edilmiştir.

Gramerdeki yapım ekleri, sonuçta, sözlük malzemesine ulaştıran unsurlar olduğu için, bunlarda cümle örneklerine gerek görülmemiştir; fakat sözlerin cümledeki işleyişini tayin eden çekim ekleri için, çok sayıda cümle örneği verme yolu tercih edilmiştir. Burada seçilen lehçelerin, esasen gramer özellikleri karşılaştırılmış ve sözlük malzemesinin mukayesesi, başka bir

çalışmanın konusu olarak düşünülüp hariç tutulmuştur.

Kitabın başında verilen *İçindekiler* tablosu bütün ayrıntıları barındırdığından ve bu tabloda zikredilen konular da, zaten, sadece gösterilen sayfalarda anlatıldığından, ayrı bir dizine gerek görülmemiştir.

Türk lehçeleri için teklif edilen ortak alfabe konusundaki bütün iyi niyetlere rağmen, bazı farklı tutumlar (â, q, x vb. gibi Türklerde geleneği olmayan işaretlerin kullanılması) meseleyi şimdilik karıştırmış hâldedir. Burada daha pratik olma ihtiyacından ötürü, söz konusu lehçelerin metinlerini yazmak için, Türkiye'de yetmiş yıldır kullanılan alfabe esas alınmış ve sadece zarurî ses ihtiyaçları için buna bazı işaretler ilâve edilmiştir. Transkripsiyonda mümkün olduğu kadar basitleştirme yolu tercih edilmiş ve bilhassa Genel Türkçe'ye nazaran bulanık olan fonemlerde transliterasyon ile yetinilmiştir. (Meselâ ünlülerin telâffuzundaki ağız açıklığını gösteren işaretler bilerek ihmal edilmiş, sadece Genel Türkçede de meşhur olan Tatarcanın "kapalı e" sesi için " é " işaretini ve Kazakçanın "açık e" sesi için " è " işaretini belirtmekle yetinilmiştir) Buradaki metinleri yazmakta kullanılan alfabenin, bu Türk lehçelerinin yazı ihtiyacını karşılamak ve birbirlerinin metinlerini izlemek için uygun ve yeterli olduğunu düşünüyorum.

Ünlü Macar Türkoloğu İstván Mándoky Kongur, Macaristan'da bulunduğu müddetçe çok yakın dost olduğu, hocam Günay Karaağaç'a, Türk lehçeleri hakkındaki, seçilmiş değerli kaynakları hediye etmekle, bu çalışmanın hazırlanmasına, dolaylı olarak, en büyük desteği sağlamış oluyordu. Türklük araştırmaları için daha pek çok eser verebilecekken, erken yaşta **rahmetli olan** ve ömrünce kendisini, hep bir Kuman saymış bu Macar âlimine, şükran borcumuz çok büyüktür, toprağı bol olsun. (Evet "**rahmetli Kongur**"... Kendisinden bahsettiğimiz bir sohbet esnasında, onu tanıyan bozkır halklarının bütün bilim ve kültür adamları gibi, adını hayırla yad eden dostu, meşhur Kazak dil bilgini Prof. Ebdüali Kaydarov, onu, çok tabii bir tarzda böyle anmıştı.)

Kendisini 1991 yazında, Sankt Peterburg'da tanıdığımızda, tıpkı İ. Mándoky Kongur gibi, devletin müşterek düzenli bir dairesinin tek odasında yaşayan ve her türlü mağdurluğuna rağmen, dünyanın önde gelen bütün dilcilik dergilerinde çalışmalarını yayımlatarak zor hayatına devam eden, meşhur Kazanlı Türkolog Üzbek Bayçura, bizzat kullandığı bazı lehçe sözlüklerini hediye etmek lütfunu göstermişti; bu asil davranışıyla genç bir heveskârı, o lehçeleri ve kendi ana dili olan Tatar Türkçesini öğrenmeye teşvik ediyordu. Bize aynı zamanda, şahsında mütevazî bir Tatar beyefendisini tanıma imkânı veren muhterem âlim Bayçura'ya şükran borcumuz büyüktür. Bu çalışmanın bitişini takip eden günlerde, Üzbek Bayçura Hoca'ya olan şükran borcumuzu hiç

ödeyemeyeceğimizi ve ona, ancak, Allah'tan rahmet dilemek kaldığını öğrendik: Âlim 12 Mart 1996 tarihinde, St. Peterburg'da vefat etmiştir. (bk. Üzbek Bayçura'nın Ardından, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 2, Güz - 1996, 456 - 464. s.)

Araştırdığımız konunun pek çok kaynağını da, 1993 yazındaki güzel Tataristan seyahatimizde temin ettik. Yedi haftalık araştırma gezimizde, bize her türlü yardımı gösteren Tataristan Yazarlar Birliği Başkanı Renat Muhammedî'ye; Türkiye'de bulamadığımız değerli Türkoloji kaynaklarını bize verip çalışmamızla yakından ilgilenen Prof. Dr. Mirfatih Zekiyev'e; bazı eserlerini hediye eden Prof. Dr. Dilara Tumaşeva'ya ve büyük yardımları dokunan Tataristan Millî Kütüphanesi Müdürü Razil Veliyev'e burada teşekkürlerimizi ifade ederiz.

Bugünkü Türk lehçeleri üzerindeki mesaisi ile, yıllardır bir mektep oluşturan Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, bazı kaynakların fotokopisini temin etmek üzere yaptığımız her müracaatta samimî bir destek göstermiştir; yine bir kısım kaynakları elde etmek üzere yardımını gördüğümüz Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'na ve muhterem başkanı Prof. Dr. Turan Yazgan'a; ayrıca şahsî kütüphanelerini kullanmamıza imkân vererek yardımcı olan hocalarımız Prof. Dr. Fikret Türkmen ve Doç. Dr. Yavuz Akpınar'a teşekkür ederiz.

Türkleri ve Türk dilini, yani kendimizi sevmeyi bize öğreten hocam Prof. Dr. Günay Karaağaç, bu çalışmada da başından itibaren teşvik etmiş ve çıkan her zorlukta yardımcı olmuştur, kendisine olan şükran borcumu burada saygıyla ifade ediyorum.

Mustafa Öner
İzmir, 1997

I. GİRİŞ

1. Kıpçak

1909 yılında, Moğolistan seyahati sırasında, Selenga ırmağının güneyinde, Magon Şine Usu vadisinde, G. Ramstedt tarafından bulunan ve onun adlandırmasıyla *Şine Usu Kitabesi* olarak bilinen taş levhadaki ifade, *kıpçak* kavim adının ilk tespiti olarak kabul edilmektedir; Uygur Kağanlığının kurucularından *İl-itmiş Bilge Kagan*'ın (747-759) mezarının bir parçası olduğu anlaşılan bu kitabe, "*türük kıpçak elig yıl olurmuş...*" ibaresi yer almaktadır.¹ Yapılan son araştırmalarda, eski âbidelerdeki *kıpçak* kavim adının, çeşitli siyasi ve tarihî sebeplerle *sır* kavim adı yerine geçtiği iddia edilmektedir.²

En azından VIII. asırdan beri bilinen, bu *kıpçak/kıpçak* adı dışında, aynı Türk topluluğu için, üçü yerli (Türkçe) ve dördü de yabancı olmak üzere toplam yedi ad tespit edilmiştir: 1. Diğer Türk kavimlerinin kullandığı, İslamî tarih ve coğrafya edebiyatında görülen ve daha sonraları Moğol ve Çin kaynaklarında da rastlanan *kıpçak*; 2. Genellikle Bizans yazarları tarafından kullanılan ve nadiren Rus, Şark ve Latin kaynaklarında da görülen *kuman*; 3. Daha çok Macarların benimsediği ve birkaç Arapça coğrafya kitabında da bulunan *kun* adları, yerli sözler iken; 4. XI. asırdan beri Rus metinlerinde bulunan *polovets*; 5. Bremenli Adam'ın XI. asra ait Latince eserinde zikrettiği *palladi*; 6. XIII. asır Orta Almanca ve Latince metinlerde görülen *valwen*; 7. Urfalı Matthaios'un XII. asırdan kalmış Ermenice kitabında zikrettiği *xarteşk'n* adları da, komşuluk temaslarından sonra yapılmış birebir kelime tercümeleridir.³

Başka bir çalışmada *kıpçak*, *kuman* adları ve bugünkü Kıpçak halklarından birinin adı olan *kumuk* sözü birleştirilmiştir.⁴ Böylece, Kıpçakların "sarı, açık renkli, sarışın" gibi sıfatlarla adlandırıldığını, belki bir asırdır tekrar eden Kıpçak adı hakkındaki literatür⁵ artık tamamen başka bir mecraya girmiş haldedir.⁶

¹ S. G. Klyashtorniy, *Runik Abidelerde Kıpçaklar* (terc.: Eşref Bengi Özbilin) : TDA., 89. sayı, 31. - 32. s.

² bk. S. G. Klyashtorniy, age., 31. - 41. s.

³ Omeljan Pritsak, *Polovetsler ve Ruslar* (terc.: Eşref Bengi Özbilin) : TDA., 94. sayı, 153.-169. s. (Konusunda, şimdiye kadar yapılmış en doyurucu yayın olan bu makalede, yazar *kıpçak*, *kuman* ve *kun* adlarını etü. kobi (> kovı) "boşluk, düzlük" sözüyle birleştirdikten sonra, diğer yabancı adlandırmaların da, adı geçen dillerde, bu mana için yapılan birer tercüme olduğunu tespit eder.)

⁴ Andrey N. Kononov, *K etimologii etnonimov kıpçak, kuman, kumuk*: UAJb., band 48, Wiesbaden, 1976, 159. - 166. s. (Yazar her üç kavim adının da *sarışın* anlamı irki bir adlandırmaya dayandığını iddia etmektedir.)

⁵ Bu literatür için bk. Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, II. cilt, İstanbul, 1984, 156. s.; R. R. Arat, *Kıpçak*: İA.; Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, XVII-XVIII. s.

⁶ Bugüne kadar "sarışın" anlamında irki bir terim şeklinde benimsenen *polovets* adını, O. Pritsak'ın müstakil ve farklı bir tarzda ele alan Kazak bilgini Olcas Süleyman, bunu Rus yıllıklarının XI. asırdan beri temas halinde olunan Türk gruplarına verdikleri diğer adlarla (*Tork*, *Berendey*, *Peçenek*, *Kuman* vs.) beraber değerlendirdi; *poloves* adının Slav dillerinde hep sarı değil, bazen mavi rengi de bildirdiğine dikkat çeken O. Süleyman, bu adın *pol* "düzlük, boş yer, bozkır" sözünden mensubiyet ekiyle yapılmış bir sıfat olduğunu ve geniş anlamda, Rusların komşuları olan bozkırlı kavimlere (Kıpçaklara) ad olarak verildiğini tespit eder. (O. Süleyman, *Aziya*, İstanbul, 1992, 152. s.)

Kıpçaklar, tarih sahnesine IX.-XI. asırlar arasında, İrtiş boylarında Kimeklerle iç içe çıkmışlardır. Bunlar daha VIII.-IX. asır civarında Orta Asya'dan Urallara geçmiş ve burada üstünlük kurmuşlardır. Sonra onları Siriderya boylarında, Oğuzlarla yan yana ve Orta Asya'ya dağılmış halde görüyoruz. Kıpçaklar, Moğol istilasından önce de Siriderya, İdil ve Don arasında, Kafkas ve Kırım dağlarında, Hazar'ın kuzey düzlüğü ile bugünkü Kazakistan'ın orta ve kuzey-batı kısmında yaşayıp pek çok Türk kavmi ile karışmışlar ve İran, Suriye, Rusya, Doğu Avrupa ve Bizans ile askerî, ticarî ve iktisadî ilişkiler kurmuşlardır. Önceleri "*mafazat al-guz*" (Oğuz bozkırı) diye bilinen topraklar da, artık XIII. asırda *deşt-i kıpçak* adıyla anılmağa başlanmıştır: Çin'den Don nehrine, Ural'dan Karadeniz'e kadar olan alana yayılan Kıpçaklar bu devirden sonra da büyük bir hareketlilik içindedirler.⁷

Daha ziyade Macar tarihçilerinin mesaisine borçlu olduğumuz yeni bilgilere göre, 1020 civarında, Batı Sibirya'da büyük bir Kimek-Kıpçak kavimler birliği vardır. Kuman (Macarca *kun*) kavim yapısının, Kunlar ve Sanklar'ın yanı sıra en önemli üçüncü halkı olan Kıpçaklar bu devirde birleşmişler ve kaynaşmışlardır; sonraları çok meşhur olan *kuman* kavim adı da, işte bu devirde ortaya çıkmıştır. Bu devirde görülen Kuman-Kıpçak kavimler birliğinden evvel, Kuman halkı daha doğuda yaşarken, Sarı Uygurları yenip ülkelerini işgal etmişler ve bu halkın bir kısmını kendilerine bağlamışlardır. İşte bu Kuman-Sarı Uygur birleşmesi, X. asrın ikinci yarısında, Kitaylar ve komşuları Kayların sıkıştırmasıyla, batıya, Oğuzların ve Karlukların topraklarına yönelmişlerdir.⁸ Bu göçün devamıyla, yukarıda zikredilen *Oğuz bozkır*, artık, tarih kaynaklarında *Kıpçak bozkır* olarak yer almaya başlayacaktır. Onların tarihte az görülen bu yürüyüşleri, XI. asırda Rus beyliklerine karşı kazandıkları bir dizi galibiyetten sonra, Karpatlara, Balkanlara kadar sürecektir. Böyle gelişen Kıpçak-Kuman varlığı, XIII. asrın sonlarına kadar, bu bölgenin tayin edici bir gücü olagelmıştır.

Bilhassa XIII. asırda, Moğol akınları önünde, Avrasya bozkırlarında çok geniş bir alana yayılan Kıpçaklar, dinamik bir güç olarak komşu devletlerin bazen korkulu düşmanı ve bazen de güvenilir müttefikleri olmuşlarsa da çok parçalanmışlar ve tarihte, kendi adlarıyla anılan bir devlet bırakamamışlardır.⁹ Buna rağmen Altın Ordu ve onun devamı olan Kazan, Kırım, Kasım, Astırhan, Nogay, Sibir hanlıkları gibi devletlerden Mısır Memlûklerine kadar, Orta Çağ'da çok değişik bölgelerde görülen devletler içinde, idarî ve sosyal bakımdan büyük rol oynayan bir güç olmuşlardır. Macaristan, Bulgaristan, Romanya, Rusya, Gürcistan gibi ülkelerin halkları içinde erimişler; fakat bu geniş alandan,

⁷ *Kıpçak* maddesi: *Kırgız Sovyet Entsiklopediyası* - 3, Frunze, 1978, 557. s.

⁸ Istvan Mandokya Kongur, *Kumanların Tarihi* (*A kun nyelv magyarorszagi emlékei*, Karcag 1993, 17-30. s.' dan terc. Prof. Dr. Günay Karaağaç) *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, sayı: 115, Temmuz-1996, 15- 20. s.

⁹ László Rásonyi, *Tarihçe Türklük*, Ankara, 1971, 136. - 155. s.; R. R. Arat, *Kıpçak*: İA.; O. Süleyman, age., 135. - 168. s.

günümüze kadar yer ve şahıs adlarında epey yekün tutan izlerini ulaştırmışlardır.¹⁰ İşte Kıpçakların bu tarihî mukadderatından ötürü, Kıpçak Türkçesi de Avrasya'dan Orta Doğu'ya kadar, geniş bir bölgede, önemli bir edebiyat ve yazışma dili olmuştur.

2. Kıpçak Türkçesi

Kıpçak Türkçesine ait tarihî dil malzemesi, üç başlık altında toplanabilir: Klâsik edebiyat eserleri; sözlük ve gramerler; diplomatik yazışmalar.

2.1. Klâsik Edebiyat Eserleri:

2.1.1. Altın Ordu devleti zamanında, Kuzey-Doğu Türkçesi denebilecek ve gerek edebî gelenek gerekse dil yapısı bakımından Harezmi-Çağatay yazı diliyle müşterek olan bir edebî dille eserler verilmiştir. Eski *Hâkâniye Türkçesi*, bilhassa Altın Ordu devleti zamanında, Harezmi'nin de aynı siyasî hakimiyet altında birleşmesi dolayısıyla tek bir edebî gelenek içinde devam etmiştir.¹¹

Kültürün diğer alanlarındaki seviyesinden dolayı, edebiyattaki yüksekliği de tahmin edilebilecek olan Altın Ordu devleti zamanından, maalesef, sayıca az eser kalmıştır. Hemen hemen çağdaşı olan Çağatay edebiyatından, bugüne kadar gelen çok zengin bir edebiyat birikimi olmasına rağmen, Altın Ordu - Kıpçak sahasından, nispeten daha az eser olması, tabii ki, bu topraklarda son dört asırdır süren ağır tahribata bağlıdır.¹² Bilhassa, tarihinde görmediği bir yıkıcılığı, XVI. asırdan beri Rus hakimiyeti altında yaşayan bu bölgenin edebî mirası şöyle zikredilebilir¹³:

¹⁰ bk. I. M. Kongur, age; L. Rasonyi, *Kiskunsag'da Kumanca Yer Adları: Nemeth Armağanı*, Ankara, 1962, 341. - 352. s.; L. Rasonyi, *Kuman Özel Adları*: TKA., III-IV-VI. C., Ankara 1966-1969, 71. - 144. s.; Lászlo Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, Ankara, 1984.; István Mándoky - Kongur, *Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan Ağzlarında Kuman Asıllı Unsurlar*: Bilimsel Bildiriler-1972, 321.-329. s.; ayrıca bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bulgarların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış*: GAA, 10-11 sayı, İstanbul, 1983, 91 - 122. s.

¹¹ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981, 296. s.; Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, *Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar*: Belleten, V. cilt, (Türk tarih Kurumu yay.), 19. sayı, 397. - 436. s.; ayrıca Kıpçak Türkçesiyle yazılı klâsik edebiyat için bk. Andras Bodrogligeti, *Eski Kıpçakça Sahasındaki Çalışmalar*: TDAYB, 1992, 175. - 192.s.

¹² Bu devir hakkında çok geniş bir araştırma literatürü vardır; mesela bk. Akdes N. Kurat, *IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972; Akdes N. Kurat, *Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi*: DTCFD., C. XXIII, S. 3 - 4; A. Z. Velidi Toğan, *Bugünkü Türklü Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981; Abdullah B. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1988; Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, Ankara, 1981; Ravil Emirhan, *Altın Ordu ve Vicdan Hüriyeti - Rusya İle Mukayeseli Şekilde*: TDA., 90. cilt, 101. - 113. s.; Ahmet Temir, *Kuzey Türk Edebiyatı*: TDEK., 3. cilt, 705.- 726. s.; A. Temir, *Kazan ve Şimal Türk Edebiyatının Eski Kaynakları*: Kazan dergisi 4.S., 10.-15.s. ve 5.S., 12.-20.s.

¹³ Harezmi Türkçesinin yadigarları olarak bilinen şu eserleri de, gerek edebî gelenek gerekse dil ortaklığı bakımından, bu bölgedeki mirasa ilâve etmek uygun olacaktır: *Mukaddimetü'l Edeb* (Zamahşarî); *Kıssa-i Yusuf* (Ali); *Kıssa'ü'l-enbiya* (Rabguzî); *Muinü'l-mürid* (İslâm); *Nehcü'l-Feradis* (Mahmud Ali). krş. Necmettin Hacıeminoğlu, *Harezmi-Kıpçak Sahasında Türk Edebiyatı*: TDEK., 3. cilt, 68. - 79. s.; J. Eckmann, *Harezmi Türkçesi*: TTŞ., 173. - 210. s.; Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l Edeb*, Ankara, 1988; krş. Ş. Ş. Abilov, *Mehmüd biné Galinân "Nehcél-feradis"ê*: Tatar Edebiyatı Tarihi, I. cilt, 208. -231. s.; Ş. Ş. Abilov - N. M. Hisamov, *Kıyssa-i Yusuf*: aynı eser, 115. - 157. s.

Kutb'un "*Hüsrev ü Şirin*"i¹⁴; Seyfi Sarayı'nin *Gülistan Tercümesi*¹⁵; Harezmi'nin "*Muhabetname*"si¹⁶; Hüsâm Kâtib'in "*Cümcümenâme*"si¹⁷. Bu klâsik eserler dışında, varlıkları çeşitli kayıtlar dolayısıyla bilinen bazı şairler de vardır.¹⁸

2.1.2. Kıpçak Türkçesinin tabii coğrafyasının, aslında çok uzağında kalan Mısır, Suriye, Irak gibi ülkeler, Kıpçakların savaşçı bir güç veya köle (*memlûk*) olarak geldikleri ve zamanla hakimiyeti ele geçirdikleri bir alandır.¹⁹ Bilhassa XIII. asırdan sonra, Orta Doğu bölgesinde, tıpkı Karadeniz'in kuzeyinde olduğu gibi, çok mühim bir idareci dili olan Kıpçak Türkçesinin, Arapça bilen yerli halka tanıtılması maksadıyla yazılan sözlük ve gramer kitapları aslında Kıpçak Türkçesinin izlenebileceği, geniş bir külliyyatı bugüne kadar ulaştırmıştır. Bunun yanı sıra, aynı bölgede yazılmış ilmi eserler de mevcuttur:

2.1.2.1. Fıkıh kitapları: *İrşadü'l-mülûk ve's-selâtin*; *Kitabu fi'l-fıkh bi lisani'l-türki*;

Kitab-ı mukaddime-i ebu'l-leysi's-semerkandî;

2.1.2.2. Tıbbî eserler: *Kitab baytaratu'l-vâzih*; *Kitab fi riyazâtü'l-hayl*;

2.1.2.3. Binicilik sanatına dair eserler: *Kitab fi ilmi'n-nüşşâb*; *Münyetü'l-guzat*,²⁰

2.2. Sözlük ve Gramerler:

2.2.1. Kıpçak Türkçesini, tarihî olarak edebiyattan daha zengin bir şekilde sözlük ve gramercilik alanında izlemek mümkün olmaktadır. Kıpçaklarla çeşitli şekilde temas etmiş komşuları, o günün siyasî şartları gereği, bu Türk lehçesini öğrenmek ve tanıtmak ihtiyacı duymuşlardır. Karpatlardan Urallara kadar, başlıca

¹⁴ Necmettin Hacıeminoğlu, *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul, 1968.; Ananiasz Zajaczkowski, *Kutb'un Husrev ü Şirin Adlı Eseri Hakkında*: VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957, TDK., Ankara, 159.-164. s.; E. N. Nadjip, *İstoniko - sravnitel'nyy slovar' tyurkskih yazikov XIV veka - na materiale "Hosrau i Şirin" Kutba*, Kniga I, Moskva, 1979. G. T. Tahircanov, *Kotbnîñ Hösrev ve Şirin eserê*: Tatar Edebiyatı Tarihi, I. cilt, 170. - 196. s.

¹⁵ A. F. Karamanlioğlu, *Seyfi Sarayı - Gülistan Tercümesi*, İstanbul, 1978.; A. F. Karamanlioğlu, *Seyfi Sarayı'nin Gülistan Tercümesi'nin Dil Hususiyetleri*: TM., XV. cilt, 75. - 126. s.; A. Bodrogligeti, *Glosses on Sayfi Sarajî's Gülistan bi-t-türki*, "Acta Orientalia Hungarica" XIV, Budapest 1962, 207-218. s.; A. Bodrogligeti, *Sayfi Sarayı und die chwarezmtürkische Literatur*: (PIAC in Helsinki-1963) Journal de la Société Finno-Ougrienne 65., Helsinki, 1964, 79. - 89. s.; A. Bodrogligeti, *A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'di's Gülistan: Sayfi Sarayı's Gülistan bi-t-türki*, Budapest, 1969, 450 s.; H. Miñnegulov, *Seyfi Sarayı İcab*: Tatar Edebiyatı Tarihi, I. cilt, 246. - 273. s.

¹⁶ Ş. Ş. Abilov, *Harezmi'nin "Muhabetname" poeması*: Tatar Edebiyatı Tarihi, I. cilt, 196.-208. s.

¹⁷ Ş. Ş. Abilov, *Hüsâm Kyatibnêñ "Cümcüme sultan" dastanı*: Tatar Edeb. Tarihi- I. 231.-246. s.

¹⁸ M. Fuad Köprülü, age., 302. - 310. s.; Nuri Yüce, *Türk Dil*: IA., 12. cilt, 2. kitap, 491 - 494. s.

¹⁹ János Eckmann, *Memlûk-Kıpçak Edebiyatı*: TDAYB, 1982-1983, 85. s.; Abdülkadir İnan, *XIII. XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve "Halıs Türkçe"*: TDAYB, 1953, (2. baskı) Ankara, 1988, 53. - 71. s.

²⁰ Bu eserler hakkında geniş bilgi için bk. J. Eckmann, *Memlûk Kıpçak Edebiyatı*: TDAYB, 1982-83 93. - 99. s.; ayrıca bk. Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzat*, Ankara, 1987; Kurtuluş Öztopçu, *A Fourteenth Century Mamluk Kıpçak Treatise on Veterinary Sciences: Kitab fi Riyazatü'l-Hayl*: Journal of Turkish Studies, Volume 17, Harvard University, 1993, 153. - 170. s.

faal unsur olan Kıpçakların dili hakkında, çok değerli bir yadigâr olan **Codex Cumanicus** da XIV. asırda İdil (Volga) nehrinin aşağı havzasında, misyonerlik faaliyetleri gösteren Fransiskan rahipleri tarafından yazılmış gramer örneklerini, Latince, Farsça ve Türkçe kelime listelerini, Türkçe-Almanca lügatçeleri ve Türkçe metinleri ihtiva eden bir eserdir.²¹

2.2.2. Kıpçakların yine başka kültürlerle temaslarına borçlu olduğumuz eserlerin en mühim olanları hiç şüphesiz yine Memlûkler zamanında, Arapça yazılmış gramer ve sözlüklerdir:

2.2.2.1. *Kitabu mecmû-ı tercüman-ı türki ve acemi ve mogulî ve farsî;*

2.2.2.2. *Kitabu'l-idrak li lisani'l-etrak;*

2.2.2.3. *Et-tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lugati't-türkiyye;*

2.2.2.4. *Kitabu bulgatü'l-müştak fi lugati't-türk ve'l-kıfçak;*

2.2.2.5. *El-kavaninü'l-küllîye li-zabti'l-lugati't-türkiyye;*

2.2.2.6. *Ed-dürretü'l-mudî'a fi'l-lugati't-türkiyye;*

2.2.2.7. *İbn-i Mühenna Lügati.*²²

2.2.3. Bunun yanı sıra, daha XI. asırda devletlerini kaybettikten sonra, kuzeye doğru, Kıpçakların faal oldukları topraklara göç eden Ermeniler, yine belli siyasî ve ticarî sebepler dolayısıyla, Kıpçakçayı resmî ve dinî dil olarak benimsemişlerdir; bu yazı dilinden, XVI.-XVII. asra ait sınırlı bir miktardaki Ermeni Kıpçakçası metin günümüze kadar ulaşmıştır.²³

²¹ Annemarie von Gabain, *Codex Cumanicus'un Dili*: TTŞ., Ankara, 1988, 67. s.; K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü* (Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini) çev. Prof. Dr. Kemal Aytaç, Ankara, 1992.; Vladimir Drimba, *Miscellanca Cumanica (XVIII) Notes de Critique Textuelle*: TDAYB. 1984, Ankara, 1987, 1. - 10. s.; *Codex Cumanicus, edited by G. Kuun, with the prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti*, Budapest, 1981.; Andreas Tietze, *The Koman Riddles and Turkic Folklore*, University of California Press Berkeley and Los Angeles, 1966.

²² Bu sözlükler hakkında geniş bilgi için bk. A. F. Karamanlioğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994; Recep Toparlı, *İrşadü'l-Mülûk ve's-Selatin*, Ankara, 1992, 5. - 15. s.; Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, 33. - 42. s.; Besim Atalay, *Et-tuhfet-üz-zekiyye fi'l-lugat-it-türkiyye*, İstanbul, 1945.; ayrıca bk. Ananiasz Zajaczkowski, *Vocabulaire Arabe - Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk -Bulgar al-muştaq filugat at-turq wa-l-qıfzaq*, 1.'ere partie, Le Nom, Warszawa, 1958; Ananiasz Zajaczkowski, *Słownik Arabsko-Kipczacki z okresu Państwa Mameluckiego - Bulgar al-muştaq fi lugat at-turq wa-l-qıfzaq*, czesc II. Verba, Warszawa, 1954.; Ananiasz Zajaczkowski, *Yeni Bulunmuş Arapça - Kıpçakça Bir Sözlük*: TKA. III-IV-VI. cilt, Ankara, 1966-1969, 181. - 196. s.; A. Taymas - H. Eren, *İbn Mühenna Lugati Hakkında*: Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar - I (F. Köprülü'nün Doğumunun 60. Yıldönümünü Kutlamak İçin Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu Tarafından Çıkarılmıştır) Ankara, 1950, 127. - 158. s.

²³ Omeljan Pritsak, *Ermeni Kıpçakçası*: TTŞ., Ankara, 1988, 123. s.; Edward Tryjarski, *Zodyak Bölge Burçlarının Bir Ermeni-Kıpçak Listesi*: Bilimsel Bildiriler, Ankara, 1968, 127. - 152. s.; E. Tryjarski, *Ermeni-Kıpçak Dilinde Yazılmış Olan Meteorolojik ve Müneccimlikle İlgili Tahminler*: Bilimsel Bildiriler-1972, 309.-315.s.; E. Tryjarski, *The Story of Holy Mariane in the Kipchak Language of the Polish Armenians*: Journal of Turkish Studies, Volume 13, Harvard University, 1989, 205.- 236. s.; E. Tryjarski, *Religious Terminology in Armeno - Kipchak*: Journal of Turkology, Vol. 1, Number 1, Szeged, 1993, 59. - 111. s.; T. İ. Grunin - E.V. Sevortyan - Ya. R. Daşkeviç, *Dokumenti na polovetskom yazıke XVI. v. (Sudebnie akti Kamanets-Pedolskoy Armyanskoy obşçini)* Moskva, 1967.

2.2.4. Kıpçak Türkçesini, bilinen tarihî sebepler dolayısıyla, kendilerine ait bir edebiyatla izlemekte zorlanmamıza rağmen, bu lehçe hakkında, komşularının dil ve tarih yadigârları aracılığıyla bize ulaşan, dikkat çekici bir birikim vardır. Rus dilinin ilk âbidesi sayılan İgor Destanı da işte bu bakımdan, araştırmacıların ilgisini çeken bir metin olmuştur.²⁴ Ayrıca Kıpçak-Slav temasları²⁵ neticesinde yazılmış olan ve Rus leksikografyası tarihinde, XIV. asra tarihlenen bazı söz listeleri de vardır: "*Se tatarskiy yazık*"; "*tolkovanie yazıka polovetskogo*" (Polovets dilinin izahı)²⁶. Kazan Hanlığının Rus işgali altına girmesinden sonra, Ruslar için hazırlanan bu sözlüklerin sayısı tarih içinde giderek artmıştır; bilhassa XVII.-XVIII. asırlarda, onbeşe yakın el yazması sözlük tespit edilmiştir.²⁷

2.3. Diplomatik Yazışmalar:

Birer Kıpçak devleti olan Altın Ordu ve onun devamı halindeki Kıpçak (Tatar) hanlıklarının komşu ülkelerle yürüttükleri yazışmalardan, bugüne kalan diplomatik belgeler de Kıpçak Türkçesinin mühim yadigârları arasındadır. Altın Ordu ve bilhassa daha sonraki Kırım hanlarının Osmanlı-Türk sultanlarına gönderdiği *bitikler* ve *yarlıklar* toplu halde yayımlanmıştır.²⁸ Bu belgeler, sınırlı söz varlığına rağmen, eski Kıpçak-Tatar yazı dili için değer taşımaktadır.²⁹

3. Bugünkü Kıpçak Türkçesi

Kıpçak devleti olarak bir karakter kazanan Altın Ordu'nun yıkılması, aslında Kıpçak Türkçesinin yazı dili geleneğini de zayıflatmış oluyordu. Ondan sonra ortaya çıkan ve artık siyasî ve sosyal istikrarın bozulduğu hanlıklar devrinden ve 1552'de Kazan'ın işgali ile başlayan Rus hakimiyeti devrinden kalan edebî miras, daha ziyade sözlü edebiyat eserleri ile sınırlı kalmıştır. Daha X. asır başında İslamiyeti kabul eden Bulgar devleti³⁰ ve onu takiben, Moğol yayılmasıyla hakim olan Altın Ordu devleti ile çağının ötesinde bir medeniyeti yaşayan İdil - Ural ve Hazar - Bozkır bölgesi, artık XVI. asırdan itibaren, siyasî

²⁴ Bu destan metni hakkında bibliyografya ve tenkid için bk. Olcas Süleyman, *Azıya*, İstanbul, 1992, 13. - 140. s.; K.G. Menges, *Vostoçnie elementi v "Sloveo polku Igoreve"*, Leningrad, 1979; ayrıca bk. Omeljan Pritsak, *Polovtsiana 1-2*: Arat için, Ankara, 1966, 380-381. s.

²⁵ Bu temaslar hakkında bilhassa bk. A. Halikov, *Rus Taniman Bulgar-Tatar Türk Asıllı 500 Sülale* (akt. Mustafa Öner) İstanbul, 1995, 3. - 17. s.; ayrıca bk. Murad Adcı, *Kıpçak Kırı Erémé-(Polin) polovetskogo polye=Polovets Bozkuñ Poleni*, Miras, sayı : 3, Kazan, 1996. (Eser devam eden sayılarda tefrika edilmektedir.); Murad Adcı, *Kıpçak Çölünün Yavşanı* (Prof. Tofik Hacıyev'in tercümesi ve redaktesi ile) Bakı "Gençlik" 1997, 193 s.

²⁶ H. Ş. Mehmütov, *Bonngi Süzlékler (XI-XVII yözler)*: Tatar Edebiyatı Tarihi, I. cilt, 518. s.

²⁷ H. Ş. Mehmütov, age., 527. s.; krş. Mostafa Nogman, *XVII - XVIII yözlerdegê Rusça - Tatarça Kulyazma Süzlékler*, Kazan, 1969, 25-40. s.; Mustafa Öner, Tatar, Başkurt, Kazak Sözlükleri; Sanal Türkoloji Araştırmaları dergisi sayı: 1, (<http://pamuk.cc.cu.edu.tr/~turkoloj>)

²⁸ Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940; A. Melek Özyetgin, *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara, 1996.

²⁹ bk. T. Halası Kun, *Philologica III. -Kazan Türkçesine Ait Dil Yadigârları-*: DTCFD. 7. cilt, 1949, Ankara, 603. - 644. s.; M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981, 299. s.

³⁰ Bulgar Türklerinin medenî seviyesi hakkında bilhassa bk. Geza Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara 1984.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bulgarları Tarihi ve Kültürüne Kısa Bir Bakış*: GAA. 10-11. cilt (1981-1982) 91. - 122. s.

yayılmamasını, Ortodoks Kilisesini arkasına alarak, ruhanî ve medenî bahanelerle süsleyen Rus devletinin toprağı olma yoluna girmiştir. Yeni başlayan bu tarih de, öncelikle Kıpçak Türkçesinin bitişi ve bu kavim adının, sadece dil tarihine ait bir terim olarak kalması sonucunu getirmiştir.

Tarihi boyunca birbiriyle sıkı bağları olan ve hiç bir zaman birbirine kapalı kalmamış olan Türk lehçelerinin bu karakteri³¹ dolayısıyla tarihî yazı dilimizde *karışık dillilik* daima olmuş, fakat böylesine siyasî ve sosyal çalkalanma devrelerinde, lehçeler arasındaki geçişler, lehçe alıntıları daha da artmış görünmektedir.³² İşte Kıpçak edebî geleneğinin parçalanmasından sonra da, İdil-Ural ve Bozkır sahâsındaki yazı dilinde, Çağatayca (*türkî til*) unsurlar artmaya başlamış ve daha sonra da bu tesir devam ederken, XIX. asır sonlarında, burada gelişen yazı dilinde Türkistan edebî dilinin payı büyük olmuştur.³³ Bu sebeple bugünkü Kıpçak lehçelerinin tarihî geleneği içinde, eski Kıpçak Türkçesi kadar, Çağatay Türkçesinin payını da düşünmek gerekir; nitekim çalışmamız boyunca, gramer şekillerinin tarihi üzerinde de bunu tek tek tespit edeceğiz.

Bugün konuşulan veya XX. asır başından itibaren yazı dili olarak kullanılan Türk lehçelerini sınıflandırmak üzere, genellikle kabul edilmiş üçlü etnik tasnifte (*Oğuz, Karluk, Kıpçak*) Kıpçak lehçeleri geniş bir grup teşkil eder. Coğrafi tasnifte Kuzey-Batı Türkçesi³⁴ veya bazen, sadece Batı Türkçesi³⁵, fakat çoğunlukla da Kuzey Türkçesi³⁶ şeklinde adlandırılan bu grup, tarihî ve kavmî adlandırmalarda, hep Kıpçak grubu olarak kabul edilmiştir.³⁷ İşte bu Kıpçak grubuna dahil olan Türk lehçeleri şunlardır:

I. Karadeniz-Hazar bölgesi ³⁸ :	II. İdil-Ural bölgesi:	III. Aral-Hazar bölgesi:
1. Karaim (Karay)	1. Tatar	1. Kazak
2. Kırım-Tatar	2. Başkurt	2. Karakalpak
3. Karaçay-Balkar		3. Nogay
4. Kumuk		4. Kırgız

Yukarıda zikredilen tarihî şartlar dolayısıyla, bu lehçelerin bugün yayıldığı alan, batıda Litvanya-Polonya bölgesinden başlayıp doğuda, bugün Çin Halk Cumhuriyeti içinde bulunan Doğu Türkistan topraklarına kadar uzanmaktadır. Bu lehçeler aşağıda tek tek tanıtılmıştır:³⁹

3.1. Karaim (Karay) Türkçesi:

Bugün Litvanya'da Troki (Trakai), Vilnius (Vilno) ve Ponevezis (Ponovej) şehirlerinde; Ukrayna'da Luck (Lutska) ve Halicz (Galiç) şehirlerinde; Kırım'da Gözleve (Yevpatoriya) ve Bahçesaray civarında; Polonya'da Gdansk, Varşova, Wrocław, Opole bölgelerinde, dağınık cemaatlar halinde yaşayan Musevi Karay Türklerinin⁴⁰ konuştukları ve edebî dil olarak kullandıkları bu lehçeyi bugün daha ziyade sözlü edebiyat ürünleriyle izlemek mümkündür.⁴¹

Tarihleri bakımından Hazarlarla bağlı oldukları iddia edilse dahi *Hazar dili* için elimizde, bazı şahıs adları, yer adları ve unvanlar ile Köktürk benzeri üç harfle yazılmış tek bir yazıt dışında, pek bir şey olmadığı için, bu birleştirme dil bakımından şimdilik dayanaksız kalmaktadır.⁴² Buna rağmen Karayca tipik bir Kıpçak lehçesidir; sadece, cümle kuruluşunda, tıpkı Gagauz lehçesinde olduğu gibi, Slav tesirleri göze çarpmaktadır.⁴³

³¹ bk. R. Rahmeti Arat, *Türk Dilinin İnkişafı* : Makaleler, I. cilt, 297. - 310. s.

³² bk. H. Daniyarov, *Eski Üzbek Adabiy Tili ve Kıpçak Dialektleri*, Taşkent, 1976; Şinasi Tekin, *1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde "Olga-bolga" Sorunu*: TDAYB. 1973 -1974, 59. - 158. s.; Janos Eckmann, *Memluk Kıpçakçasının Öğuzçalaşmasına Dair*: TDAYB. 1964, 35. - 41. s.; Günay Karaağaç, *Lutfi Divanı*, TDK. yay. Ank. 1997; Günay Karaağaç, *Ortak Dil*: Kardeş Edebiyatlar Dergisi, 28. sayı, 33. - 34. s.; Abdülkadir İnan, *XIII.-XVI. yüzyıllarda Mısır'da Oğuz - Türkmen ve Kıpçak lehçeleri ve "Halis Türkçe"* : Makaleler ve İncelemeler-II, Ankara, 1991, 82-107. s.; A. İnan, *Karışık Lehçelerde Yazılan Türkçe Eserler*, age., 36. - 38. s.; ayrıca bk. Ethem R. Tenişev, *Millî Döneme Kadarki Türk Edebî Dilleri*: TDAYB. 1983, 301.- 307. s.

³³ Akdes N. Kurat, *Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi*: DTCTFD., XXIII. cilt, 3. - 4. sayı, 118. s.; Ahmet Temir, *Kuzey Türk Edebiyatı*: TDEK., üçüncü cilt, 705.-726. s.; Ahmet Temir, *Kazan ve Şimal Türk Edebiyatının Eski Kaynakları*: Kazan Dergisi, 4. sayı, 10. - 15. s.; 5. sayı, 12. - 20. s.; Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç) İstanbul, 1988, VII. s.

³⁴ Nuri Yüce, *Türkler (Türk Dili)*: İA., 12. cilt, 2. kitap, 517. s.

³⁵ bk. Johannes Benzing, *Türk Dillerinin Sınıflandırılması*: TTŞ., 3. s.

³⁶ Ahmet Temir, *Kuzey Türkçesi*: TDEK., ikinci cilt, 216. s.

³⁷ bk. R. Rahmeti Arat, *Türk Şivelerinin Tasnifi*: Makaleler, I. cilt, 1987, 69. - 149. s.; N. A. Baskakov, *Tyurkskie yazıki*, Moskva, 1960, 142. - 171. s.; Kakuk Zsuzsa, *Mai Török Nyelvek-I Bevezetes*, Budapest, 1976, 50. s.

³⁸ bk. Karl H. Menges, *A Little-Explored Turkic Group The Turkic Languages of the Caucasus* : Jean Deny Armağanı, Ankara, 1958, 185. - 195. s.

³⁹ Bu lehçeleri konuşan grupların coğrafi özellikleri için, notlarda zikredilenler dışında, şu ansiklopedik eserden de faydalanılmıştır: S. İ. Bruk, *Naselenie mira, -etnodemografiçeskiy spravoçnik*, Moskva, 1986.

⁴⁰ Bu kavim adı eski İbranice asıllıdır ve doğrudan dinî inançla ilgilidir. (kara- "okumak" > karaim "okuyanlar") *Karaimsko - russko - pol'skiy slovar*, (pod redaktsiyey: N. A. Baskakov, A. Zayonçkovskogo, S. M. Şapşala) Moskva, 1974, 5. s.; Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1993; Włodzimierz Zajaczkowski, *Karaylar ve Onların Folkloru*: TKA., XVII-XXI / 1-2, Ankara, 1983, 312. - 361. s.; Kakuk Zsuzsa, *Mai Török Nyelvek-I*, Budapest, 1976, 53. s.

⁴¹ Włodzimierz Zajaczkowski, *Karaylar ve Onların Folkloru*, agy.; Omeļjan Pritsak, *Das Karaimische* : PhTE - I, 318. - 340. s.

⁴² Peter B. Golden, *Hazar Dili*: TDAYB. 1971, 2. baskı, Ankara, 1989, 147. - 157. s.; Peter Golden, *Khazar Studies*, II cilt, Budapest, 1980.

⁴³ K.M. Musayev, *Kratkiy grammatičeskiy očerk karaimskogo yazıka*, Moskva, 1977, 69. -96. s.; K. M. Musayev, *Karaimskiy yazık (sintaksis)* : Yazık naradov SSSR. - Tyurkskie yazıki, Moskva, 1966, 273. - 276. s.; ayrıca bk. A. Dubinski, *Karaim Lehçelerinde Söz Farkları*: Bilimsel Bildiriler-1966, 209.- 216. s. W. Zajaczkowski, *Karaimish - Tschuwasschische Parallelen*: Arat için, 429-432. s.

Din kitaplarında inançları dolayısıyla halen İbrani alfabesini kullanan Karay (Karaim) Türkleri, ayrıca Latin ve Kiril alfabesi ile de eser vermişlerdir.⁴⁴

Nüfusları altı ila yedi bin civarında bilinmesine⁴⁵ rağmen Sovyet istatistiklerinde asimilasyon veya göçler sebebiyle giderek azalan bir sayı görülmektedir (1979'da 3341; 1989'da 2803 kişi)⁴⁶.

Bugün kendi dillerini ve kültürlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya olan bu küçük fakat kültür yapıları bakımından da gayet ilgi çekici Türk halkı hakkında epey ciddi bir araştırma literatürü vardır.⁴⁷

3.2. Kırım (Tatar) Türkçesi:

18 Mayıs 1944 günü, tarihî vatanlarından sürgün edilesiye kadar, Kırım yarımadasında yaşayan Kırım Türklerinin⁴⁸ yarıdan fazla nüfusu, halen, geri dönüş yolu açılmış olsa da, sürgün yerleri olan Orta-Asya'da (Özbekistan) bulunmaktadır. 1989 Sovyet istatistiğinde genel nüfusu 268. 739 olarak verilen Kırım Türklerinin 188. 365 (% 51,08)'lik kısmı Özbekistan'da gösterilmiştir.⁴⁹ Bu rakamın çok azaltılmış olduğunu ifade eden halk liderleri asıl sayılarının en az 500.000 olduğunu iddia etmektedirler.⁵⁰ Bilhassa 1990'lı yıllarda hızlanan ana vatana dönüş faaliyeti sonunda bugün Kırım'da 200.000 kadar Türkün çok zor şartlara rağmen ikamet ettiği haberleri alınmaktadır.⁵¹

Altın Ordu devletinden sonraki hanlıklar içinde, Rus devletine karşı istiklalini en uzun müddet korumuş olan Kırım Hanlığı, 1774 tarihli Küçük Kaynarca antlaşması ile artık Osmanlı himayesinden çıkmış oluyordu.⁵² 1783'deki Rus işgaliyle başlayan baskı siyaseti neticesinde, Kırım Türkleri daha ziyade Romanya üzerinden Türkiye'ye göç etmişlerdir⁵³; bugün de ana vatanlarında veya sürgünde olan Kırımlılardan daha büyük bir nüfus Türkiye'de yerleşmiş haldedir.

Türk dünyasında İdil-Ural ve Kafkasya yoluyla yayılan XIX. asır yenileşmesinin en mühim merkezlerinden olan Kırım'ın, Gaspıralı İsmail Bey'in kendi adı kadar meşhur Tercüman gazetesinin çıkarıldığı bir merkez olarak da tarihimizde ayrı değeri vardır.⁵⁴ Eğitim, basın, edebiyat gibi alanlarda görülen bu kültür reformlarında Kırım'ın ve Kırım Türklüğü'nün merkezî rolü son çalışmalarla, iyice ortaya çıkarılmıştır.⁵⁵

Kırım lehçesi, aslen Kıpçak Türkçesine dayanmasına rağmen, tarih boyunca olan temaslar neticesinde, kuzey ve güney kolu halinde gelişmiş⁵⁶ ve bilhassa göçlerle dağılmalar dolayısıyla da bazı ağızlar meydana gelmiştir: Merkezî Kırım Türkçesi; Kırım Osmanlıcası; Kırım Tatarcası (kuzey-batı ağızı); Kırım Nogaycası (kuzey-doğu ağızı); Dobruca Tatarcası; Dobruca Nogaycası.⁵⁷

Sovyetler Birliğinde, 1928'e kadar, Arap esaslı eski alfabeyi kullanan Kırımlılar, 1938 yılına kadar da Latin esaslı bir alfabe ile yazmışlar ve ondan sonra da, diğer Türk halklarında olduğu gibi, bugün kullandıkları Kiril harflerini kabule zorlanmışlardır.⁵⁸ Sürgündeki hayatları boyunca, Özbekistan'da yayım faaliyetlerini sürdüren Kırım Türkleri, bugün geri döndükleri ana vatanlarında da gazete ve kitap basma imkânlarını zorlamaktadırlar.⁵⁹ Bunun yanı sıra, Romanya'da yaşayan Kırımlılar tıpkı buradaki Osmanlı Türkleri gibi Latin harflerini kullanarak basım faaliyeti göstermektedir.⁶⁰ (Mesela Bükreş'de Tatar ve Türkiye lehçesi karışık olarak basılan ilmi-popüler *Renkler* dergisi vs.)

"Kırım davası"nı bütün dünyaya duyurmak konusunda en büyük faaliyet Türkiye'deki Kırımlılar tarafından yürütülmüştür: 1930 ila 1941 yılları arasında Romanya'da çıkan *Emel Dergisi*, 1961 yılından itibaren Türkiye'de yayıma

⁴⁴ Nuri Yüce, *Türkler (Türk Dili)*: İA. 12. cilt, 2. kitap, 518. s.

⁴⁵ Nuri Yüce, a.g.e., 518. s.

⁴⁶ Nadir Devlet, *Çağdaş Türkler: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1993, 259. s.; Nadir Devlet, *Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış*: TDEK., birinci cilt, Ankara, 1992, 62.; 72. s.

⁴⁷ Bibliyografya için bilhassa bk. K. M. Musayev, *Grammatika karaimskogo yazıkı (fonetika i morfologiya)*, Moskva, 1964.; *Karaimsko - russko - polskiy slovar'*, 5. - 29. s.; K. Zsuzsa, *Mai Török Nyelvek-I*, 53. - 57. s.; Orneljan Pritsak, *Das Karaimische*: PhTF. - I, 318. - 340. s.; ayrıca bk. Aleksander Dubinski, *Karaische Klagelieder im Vergleich mit den türkischen Ağıt-Liedern*: Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata, Napoli, 1982, 115. - 129. s.

⁴⁸ Mirza Bala - Halil İnalçık, *Kırım*: İA., 6. cilt, 741. - 762. s.

⁴⁹ Nadir Devlet, *Çağdaş Türkler*, 265. s.

⁵⁰ Makaş Tetimov, *Türkiler Dünyesi-II. Türk Devlet ve Toplulukları Kurultayında İzmir, Ekim -1994*, okunan tebliğ metni, 22. s.

⁵¹ Azade-Ayşe Rorlich, *Tatarlar Bır Milletme, Elle Bırniçemé ?*: Kazan Utları, 1993 - 10. sayı, Kazan, 1993, 157. - 165. s.

⁵² N. Devlet, *Çağdaş Türkler*, 261. s.; Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi*, Ankara, 1989.; Halil İnalçık, *Kırım Hanlığı*: İA. 6. cilt, 746. -756. s.

⁵³ Müstecip Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, Ankara, 1987.

⁵⁴ Ayrıca bk. A. Battal Taymas, *Kırımlı Filolog - Şair Bekir Çobanzade'yi Tanıtma Tecrübesi*: TDAYB. 1954, 2. baskı, 1988, 233. - 263. s.

⁵⁵ Cafer Seydahmet Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey, Avrasya Bir Vakti yay.*, İstanbul, 1996; Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara, 1987; Nadir Devlet, *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Ankara, 1988.; Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)* Ankara, 1996.

⁵⁶ Zühal Yüksel, *Kırım Türk Edebiyatı*: TDEK., üçüncü cilt, 685. s.

⁵⁷ Gerhard Doerfer, *Das Krimtatarische*: PhTF.-I, 369. s.; Kakuk Zsuzsa, *Mai Török Nyelvek-I*, 58. s.; ayrıca bk. İmre Baskı, *A Crimean Turkic-Tatar Glossary from the 17 th Century*: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Tomus XL (1) 1986; 107. - 172. s.; İmre Baskı, *XVII. asırdan Kalma Bir Kırım Tatarcası Söz Dizini*: Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, 2. cilt, İstanbul, 1987, 23. - 32. s.

⁵⁸ E. V. Sevortyan, *Krimsko-tatarskiy yazık: Yazıkı naradov SSSR. - Tyurkskie yazıkı*, Moskva, 1966, 234. - 259. s.

⁵⁹ Mesela Kırım'da latin harfleri ile ve Türkiye Türkçesinde yayınlanacak *Kırım Sedası* gazetesi haber edilmiştir. (bk. *Emel*, 193. sayı, Kasım-Aralık, 1992, 49. s.)

⁶⁰ Romanya'ya göç etmiş Kırımlıların (Dobruca Tatarlarının) bilhassa halk edebiyatı ve dilleri hakkında geniş bir literatür vardır; mesela bk. Włodzimierz Zajaczkowski, *Język i folklor tatarow z dobrodzy rumunskiej*, Wrocław - Warszawa, 1975.; J. Blaskovics, *Dobruca Tatarlarının Halk Türküleri*: Nemeth Armağanı, Ankara, 1962, 69. - 77. s.

başlamış⁶¹ ve aynı zamanda Kırım Türk edebiyatının⁶² da mühim organı olmuştur. Halen mevcut Kırım meselesinin kamuoyuna duyurulması için Emel dergisi yanında Kırım Türklerinin çeşitli vakıf ve dernekler yoluyla faaliyetleri devam etmektedir.

3.3. Karaçay-Balkar Türkçesi:

Kırımlılar gibi 1944'de Sibiryaya'ya (Kuzey Kazakistan'a) sürgün edilen Karaçay-Balkar Türkleri⁶³, 1950'li yıllardan sonra, büyük kayıplar vererek, asıl vatanları olan Kuzey Kafkasyaya'ya dönmüşlerdir.⁶⁴ Aynı lehçeyi konuşan bu iki kabile, Sovyetler Birliği'nin idarî yapısı içinde ayrı ülkelerde: Karaçaylar, Stavropol krayındaki Karaçay-Çerkez otonom oblastında (muhtar bölge), Balkarlar ise Rusya Federasyonu içindeki Kabardin-Balkar otonom cumhuriyetinde yaşamaktadırlar.⁶⁵ Kafkasya'da Elbrus dağları batısında, Kuban nehri yakınlarında Uçkulan, Teberde, Zelençuk civarında yerleşik Karaçaylarla, onların doğusunda Çerek, Çegem, Baksan, Malki ve Terek civarında oturan Balkarların bütün Rusya'ya yayılmış olanlarıyla beraber, toplam nüfusu 250.000 civarındadır.⁶⁶ Karaçaylılar kendileri için bu adı kullanırken, Balkarlılar kendilerine *tavlı* diye gelmişlerdir. Balkar kavim adı, hep, eski Bolgarlar ile birleştirilse de bu ispat edilmiş değildir.⁶⁷

XIX. asırdaki meşhur Kafkas direnişlerine faal olarak katılan Karaçay-Balkar Türkleri, Çarlık devri boyunca, istiklalleri uğrunda büyük can ve mal kaybına uğramışlarsa da başarılı olamamışlar; ancak ihtilalden sonra 11 Mayıs 1918'de kurulan Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti'ne katılmışlar ve bunun da Sovyet devleti tarafından ortadan kaldırılmasıyla, bugünkü şekilde Balkarlar, Kabartay bölgesine, Karaçaylar ise Çerkez bölgesine dahil edilmişlerdir.⁶⁸

Tarihî olarak bir yazı dili olmayan Karaçay-Balkar Türklerinin dili hakkındaki ilk çalışmalar XIX. asır başlarında İ. Klaproth, R. V. Erckert gibi Avrupalı türkologlar tarafından yapılmıştır. Rusya'da Sisoyev, Miller, Karaulov ve Samoyloviç gibi alimlerin çalışmalarının⁶⁹ yanı sıra Karaçay-Balkar lehçesi için, en dikkat çekici çalışmalar asrımızın başlarında, meşhur Macar dergisi Keleti Szemle'de Wilhelm Pröhle tarafından yayımlanmıştır.⁷⁰

Sözlü edebiyatları⁷¹ zengin olan Karaçay-Balkar Türklerinin Nart destanları meşhurdur;⁷² SSCB.'deki diğer Türkler gibi 1940'dan itibaren Kiril alfabesini kullanılmaktadırlar.⁷³

3.4. Kumuk Türkçesi:

Nüfusunun çoğunluğu, Dağıstan Otonom Cumhuriyetinde, Sulak ırmağının iki yakasında, Hasavyurt, Babayurt, Kızılyurt, Karabudahkent, Kayakent, Kaytak, Buynak, Mahaçkala ve civarında yaşayan Kumuk Türklerinin⁷⁴ nüfusu 1989 sayımına göre toplam 282. 178'dir.⁷⁵

Rus Çarlığı'nın yıkılmasıyla harekete geçen Müslüman Kafkas halklarında, başı Kumuklar çekmişler ve Kuzey Kafkasya kavimlerinin 1918'de toplanan millî kurultayında Kumuk Türkçesi, bütün bu bölge için ortak dil olarak kabul edilmiş⁷⁶ ve yakın zamanlara kadar da komşu Çeçenlerin, Avarların ve diğer Kafkas halklarının anlaşma vasıtası (*lingua franca*) olarak devam etmiştir.⁷⁷ Hasavyurt (kuzey / Hasavyurt, Babayurt, Kızılyurt ve Mahaçkala civarında) ağızını esas alan edebî dilin yanı sıra Kumuk Türkçesinde, Buynak (orta / Buynak, Halimbek, Kafir -kumuk, Kazanişçi, Buglen, Cungutey civarında) ve Haydak

61 Nadir Devlet, *Çağdaş Türkler*, 454. s.

62 Zühal Yüksel, *Kırım Türk Edebiyatı*: TDEK., üçüncü cilt, 684. - 704. s.; ayrıca bk. A. Battal Taymas, *Kırmıtlı Filolog - Şair Bekir Çobanzade'yi Tanıtma Tecrübesi*: TDAYB. 1954, 233. - 263. s.; A.B. Taymas, *Kırmıtlı Bekir Çobanzade'nin Şiirleri*: Türkiyat Mecmuası XII. cilt, 23. - 44. s.; Edige Kırmal, *Kırım Türklerinin Yiğit Halim Halk Destanı Hakkında Bazı Kayıtlar*: Dergi, 4. yıl, 12. sayı, Münih, 1958, 32. - 38. s.

63 Saadet Çağatay, *Karaçayca Birkaç Metin*: DTCFD., IX. cilt, 3. sayı, 277. - 300. s.; Ufuk Tavkul, *2 Kasım 1943 Karaçay Halkının Sürgün ve Soykırımının 50. Yıldönümü*: Türk Dünyası Tarih Dergisi, 83. sayı, Kasım-1993, 55. - 59. s.

64 Nadir Devlet, *Çağdaş Türkler*, 285. s.

65 age., 286. s.

66 age., 286. s.

67 Johannes Benzing, *Altay Filolojisi ve Türkoloji Etütlerine Kılavuz* (çev. Sabit Paylı) : TDAYB. 1958, 234. s.

68 Mirza Bala, *Karaçay-Balkarlar*: İA.

69 kırs. *Grammatika karaçayevu-balkarskogo yazıka* (red. N.A. Baskakov) Nalçik, 1976, 7-21. s.; bk. N. A. Baskakov (red.), *Karaçay-Malkar Tilni Grammatikası*, Nalçik, 1966, 12. s.

70 Wilhelm Pröhle, *Karatschajisches Wörterverzeichnis*: Keleti Szemle X. cilt, Budapest, 1909, 83-150. s. (Bu çalışma Prof. Dr. Kemal Aytaç tarafından tercüme edilmiştir "Karaçay Lehçesi Sözlüğü, Ankara, 1991"); W. Pröhle, *Karatschajisches Studien*: Keleti Szemle X. cilt, 215. - 304. s.; W. Pröhle, *Balkarische Studien-I*, Keleti Szemle, XV. cilt, Budapest, 1914 - 1915, 164. - 276. s.; W. Pröhle, *Balkarische Studien-II*, Keleti Szemle, XVI. cilt, Budapest, 1915 - 1916, 104. - 243. s.; ayrıca bk. Hasan Eren, *Anadolu'da Kafkasya Türkleri*: TDAYB. 1961, 319. - 349. s.; Ufuk Tavkul, *Başhüyük'ten Derlenen Karaçayca Sözlük*: TDAYB. 1989, 193. - 254. s.; Abdülkadir İnan, *La Literature Qaraçay-Balqar*: PhTf. II, 783. - 785. s.

71 Mesela bk. *Karaçay Halk Cırla* (çarşırganla): S. A. Goçiyalını, R. A. Ortabaylı, H. İ. Süyüncüları) Moskva, 1969.

72 *Nart - Gerişeskiy epos balkartsev i karaçayevtsev*, otvetstvenniy redaktor: A. İ. Aliyeva, Moskva, 1994; ayrıca bk. Karaçay maddesi: Türk Ansiklopedisi; Seydin Bizakov, *Karaçaylar Men Balkarlar*, Aziya gazetesi (tarihsiz bir sayfa), Kazakistan, 1993 - 1994 (?), 4. s.; Mirza Bala, age.: İA. 221. s.

73 geniş bilgi için bk. N. A. Baskakov, *Karaçay-Malkar Tilni grammatikası*, Nalçik, 1966, 5.-21. s.

74 Mirza Bala, *Kumuklar*: İslam Ansiklopedisi; A. İnan, *Kumuklar*: Türk Ansiklopedisi.

75 Nadir Devlet, *Çağdaş Türkler*, 285. s.; E. Kaydarov - M. Orazov, *Türkitanuvğa Kirişpe*, Almatı, 1992, 196. s.

76 Mirza Bala, age., 988. s.

77 Johannes Benzing, *Kumuk Türkçesi* (terc. İlhan Çeneli): TDED., XXVI. cilt, 165. s.

(güney/Derbent bölgesinde) ağızları vardır.⁷⁸ Kumuk adı, tarihte meşhur *Kimekler* ile birleştirildiği gibi, ayrıca *kum* sözüne de bağlanmıştır.⁷⁹ Kumuk lehçesinin Rusya dışındaki ilk metin yayımı, meşhur Macar Türkolog Gyula Nemeth tarafından, Keleti Szemle'de yapılmıştır.⁸⁰ Sovyet Türkolojisinin büyük dil bilgini N. K. Dmitriyev, 1930'lu yıllardan itibaren, bu lehçenin grameri hakkında, geniş çaplı ilk eserleri yayımlamıştır.⁸¹

Zengin bir halk edebiyatına sahip olan Kumuk Türklerinin yazılı dili, ilkin Kazan ve Kırım tesirindeyken, Sovyet devrinden sonra, bugünkü yerli lehçe edebî dil halinde gelişmiştir.⁸² 1929 yılında Arap harflerini bırakıp Latin harflerine geçen Kumuklar, 1938'den beri Kiril harflerini kullanmaktadır.⁸³

3.5. Tatar (Kazan) Türkçesi:

Tarihî vatanları, İdil boyu ile Urallar arasında olan Tatar Türkleri, bugün, buradaki Tataristan Cumhuriyeti⁸⁴ merkez olmak üzere, Baltık ülkelerinden Orta Asya'ya kadar yayılan, çok geniş bir alanda yaşamaktadır.

Tatar adını, tarihte asıl meşhur eden Altın Ordu devleti olmasına rağmen, bu ad, komşuları (bilhassa Ruslar) tarafından ve eski, batılı yazarlar tarafından, bazen Asyadaki bütün Türkleri adlandırmak üzere kullanılmıştır.⁸⁵ İşte bu devletin yıkılması ile ortaya çıkan hanlıklar da (Kazan, Kırım, Kasım, Astırhan,

Nogay, Sibir hanlıkları) Avrupalılar ve Ruslar tarafından, genellikle Tatar hanlıkları olarak bilinse de, bu bölgedeki Türkler, bu adı, ancak XIX. asır sonunda kullanmaya başlamışlardır. Çarlık tarihi boyunca, burada her türlü zulmü yaşayan ve bilhassa çok ileri derecede bir Hristiyanlaştırma faaliyetine maruz kalan Türklerin, tabii bir reaksiyonla kendilerini hep *müslüman* olarak adlandırmaları anlaşılır bir şeydir.⁸⁶

İdil boyunda kurulan Bulgar devletinden başlayarak, Altın Ordu ve onun devamı olan hanlıklar içinde, bilhassa Kıpçak Türklerinin karışımı halinde teşekkül eden Tatarlar⁸⁷, Rus devletinin bütün gayretlerine rağmen asimile olmamış ve XIX. asır sonlarında başlayan yenileşme (cedid hareketi)⁸⁸ ile, burada eskiden beri iyi bildikleri ticaret yolundan elde ettikleri yerli sermayeyi, millî kültüre aktarmışlardır. Tatar burjuvazisinin bir başkanı halinde cereyan etmiş bu yenileşme hareketi, kendi tabiatı icabı, yeni kurulan Sovyet devleti tarafından bitirilmiş ve diğer bütün Türk halklarında olduğu üzere, bu millî ve dinî reform hareketi, merkezî takibata alınmıştır.⁸⁹ Bütün zor şartlara rağmen, Tatar Türkleri, Sovyet devleti içinde bulabildikleri bütün fırsatları kullanarak kimliklerini en azından dil ve edebiyat alanında korumuşlardır.⁹⁰

Tatarlar tarihî şartların getirdiği bütün bu zorluklardan (Hristiyanlaştırma, açlık, sürgün vs.) ötürü, çok geniş bir alana dağılmışlardır. Bugün de, kendi adlarını taşıyan cumhuriyette, toplam nüfuslarının ancak dörtte biri oturur

⁷⁸ bk. *Kumıksko - russkiy slovar*, Moskva, 1969, 7. s.; J. Benzing, age., 167. s.; Kakuk Zsuzsa, age., 66. s.;

⁷⁹ A. G. Magomedov, *Kumıkskiy yazık: Yazıkı naradov SSSR. - Tyurkskie yazıkı*, Moskva, 1966, 194. - 212. s.; bunun yanı sıra, daha yeni bir çalışmada *Kumuk, Kuman ve Kıpçak* adları birleştirilmiştir. (bk. A. Kononov, *K etimologii etnonimov kıpçak, kuman, kumık*: UAJb., band 48, Wiesbaden, 1976, 159. - 166. s.)

⁸⁰ Gy. Nemeth'in Keleti Szemle'deki araştırma serisi (12. ve 13. ciltler; 1911-1913) içinde yer alan *Kumuk Es Balkar-Szojegyzek* adlı çalışması, yazar adı ve kaynak zikri ihmal edilerek kitap şeklinde Türkçeye tercüme edilmiştir: *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü* (Prof. Dr. Kemal Aytaç) Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1990.

⁸¹ bk. J. Benzing, age.; ayrıca bk. G. J. Ramstedt, *Cumucica-Nogaica* (G. J. Ramstedt's *Kumuk materials* edited and translated by Emine Gürsoy Naskali and G. J. Ramstedt's *nogajische Materialien bearbeitet und übersetzt von Hany Halén*) Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1991.

⁸² Mirza Bala, age., 989. - 999. s.; Abdülkadir İnan, *La Literature Qumuq*: PhTF. II, 779. - 783. s.

⁸³ A. G. Magomedov, age., 194. s.

⁸⁴ bk. Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tatarıstanı*, Ankara, 1981.; aynı yazar, *Tatarıstan Muhtar Cumhuriyetinin Siyasî Kuruluşu*: Dergi, 3. yıl, 8. sayı, 1957, Münih, 60. - 77. s.; T. Devletşin, *Tatarıstanın Bugünkü Ekonomisi*: Dergi, 4. yıl, 14. sayı, Münih, 1958, 68. - 87. s.; krş. *Tatarıstan ASSR Tarihi (İn bonngı zamannardan alıp bėznėn kőnnerge kader)* Kazan, 1970, 327. s. vd.

⁸⁵ Tatar adı hakkında bk. Tahsin Cemil, *Tatar Adı*: Renkler dergisi, Bucureşti, 1989, 178. - 197. s.; Gottard Jäschke, *Zur Geschichte des Namens "Tatar"*: Arat için, Ankara, 1966, 278. - 285. s.; *Tatar* maddesi; İA.; Ravil Fahretdinov, *Tatar Oğlu Tatarın* (akt. Mustafa Öner): Türk Dünyası Tarih Dergisi, 80. sayı, Ağustos-1993, 47-60. s.; Ahmet Temir, *Tatar Sözü'nün Menşei Hakkında*: Kazan dergisi, 3. sayı, İstanbul, 1971, 41. - 44. s.

⁸⁶ Bu bölgedeki misyoner faaliyetlerinin meşhur bir örneği için bk. Ahmet Temir, *Fr. W. Radloff'un Kazan Raporları*: Arat için, Ankara, 1966, 418. - 422. s.; Ravil Emirhan, *Altın Ordu ve Vicdan Hürriyeti -Rusya İle Mukayeseli şekilde-* (akt. Mustafa Öner): TDA., 90. cilt, 101. - 113. s.; Akdes Nimet Kurat, *Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi*: DTCFD., XXIII. cilt, 3-4. sayı.; Fuat Veliyev, *Sibirya'da İslam* (akt. Mustafa Öner): TDA. 100. cilt, 119.-125. s.

⁸⁷ bk. Üzбек Bayçura, *Tatarca-Bulgarca Bazı Dilbilim Verilerine Göre Kazan Tatarlarının Menşei* (çev. Dilek Elçin): TKA., XII. / 1.- 2., 1984, 186. - 198. s.; F.S. Hakimzyanov, *Epigrafiçeskie pamyatniki Voljskoy-Bulgarii i ih yazıkı*, Moskva, 1987; Rızaeddin Fahreddinov, *Boıgar ve Kazan Törėklerė*, Kazan, 1993; Ayneddin Ahmerof, *Kazan Tarihi*, (*Kazan darülfünunında tarih, ăsar-ı atika ve ilmü'l-ensab cem'iyeti a'zası Ayneddin Ahmerof'nın 1909'ncı sene fevral 12'sinde şark kulubında halkıgaukağan dersı*) Kazan, 1909; *Kazak ve Tatar Türkleri* (kollektif: M. Engin, F. Ağı, N. Devlet, A. Akış) İstanbul, 1976; Hamit Zübeyr Koşay, *İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei*: Dergi, 2. yıl, 4. sayı, 1956, Münih, 36. - 43. s.

⁸⁸ bk. Yahya Abdullin, *Tanzimat Hem İdil-Ural Tatarları Arasında Megrifetçilik Hareketi: Tipolojik Aspekt*, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (21-25 Ağustos 1989), Tebliğler, Ankara, 1990, 239. - 248. s.; Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars - A Profile in National Resilience*, Stanford University, 1986, 48. - 122. s.; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1988.

⁸⁹ bk. Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, İstanbul, 1969; Renad Muhammedi, *Sırat Köprüsü-Sultangaliyev* (çev. Mustafa Öner), İstanbul, 1993; Aydın Yalçın, *Türk Halklarında Millî Uyanış: Avrasya Etüdləri* (Kış 1994) 4. sayı, 3.-29. s.; Mustafa Aytugan, *Boşeviklerin İdil-Ural Türkçesini İmha Siyaseti*: Dergi, 1. yıl, 3. sayı (Temmuz-Eylül) Münih, 1955, 50. - 61. s.; T. Devletşin, *Sovyetler Birliğinde İslam Dininin Durumu*: Dergi, 1. yıl, 1. sayı, Münih, 1955, 94. - 103. s.; Abdullah Battal Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar*, İstanbul, 1968.

⁹⁰ Mesela, millî kültürün en büyük âbideleri olan halk edebiyatı eserleri, Sovyet devletinin en baskıcı olduğu yıllarda dahi çıkarılabılmıştır. (12 cildi aşmış haldeki *Tatar Halkı İcadı* külliyyatının veya uzun zaman yasak edilen *İdigey* destanının yayımlanması vs. gibi.)

haldedir ve bu şartlar altında, Tatar Türklerinin nüfusu da, sağlıklı bir şekilde tespit dilmış değildir; 1989 sayımına göre Tataristan'da 1.765. 404 olan bu sayı, bütün SSCB.'de toplam 6. 645. 588'dir.⁹¹

Bugünkü Kıpçak lehçeleri içinde, yazı dili geleneği en eski olan Kazan (Tatar) lehçesidir. Bu bölgedeki edebî gelenek, Rus işgali ile, bir kopukluk yaşasa da Türkistan ve daha sonra Osmanlı tesirleriyle devam eden klâsik bir yazı dili, XIX. asra kadar devam etmiştir. Bu asrın sonlarında, Kayyum Nasırı ve Şihabeddin Mercani⁹² gibi aydınların öncü olduğu millî kimlik arayışları ve yenileşme hareketi esnasında, bilhassa yeni dille, geniş halk yığınlarına ulaşıp eğitim-öğretim ve basın faaliyetini yaymak maksadından ötürü, mahallî unsurlar, eski yazı diline yavaş yavaş girmeğe başlamıştır. Kazan lehçesinin esas olduğu bu yeni dil, bilhassa 1905 ihtilalinden sonra Çağatay ve Osmanlı unsurlarının ağırlıkta olduğu, eski kitabî dilin yerini almağa başlamıştır. Bu mahallîleşme ve uyanış hareketinde⁹³ buradaki zengin basın faaliyetinin⁹⁴, Kazak bozkırlarına kadar yayılan "cedid usul"deki mekteplerin ve Abdullah Tukay, Derdmend, Sait Remiyev, Fatih Kerimi, Galimcan İbrahim, Mecid Gafuri, Galiesker Kamal, Fatih Emirhan, Hesen Tufan, Hadi Taktaş, Mehmüt Galev, Musa Celil gibi hakikaten güçlü ediplerin rolü büyük olmuştur.⁹⁵ Ancak önce bir millî kimlik arayışı ve kültürde zenginleşme

⁹¹ Nadir Devlet, *Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış*: TDEK., birinci cilt, 61. s. (Sovyet İstatistiklerindeki bu rakamların asıl nüfusu yansıtmadığı, mesela yaklaşık yedi milyon nüfuslu Moskava'da bir milyonun üstünde Tatar Türkünün yaşadığı, Kazan'daki yerli kaynaklar tarafından söylenmektedir. Nitekim, bir başka kaynaktan, Tatarların toplam nüfusu 8,5 milyon olarak gösterilmiştir. bk. Makaş Tetimov, *Türkler Dünyası*, agy., 19. s.)

⁹² N. Devlet, *Kazanlı Tarihçi ve İslahatçı Din Adamı Şahabeddin Mercani*: Kazandergisi, 5.,6., 7/8 sayılar, 33-46; 8-19; 64-79. s.; Şihabeddin Mercani, *Möstefadél - Ahbar li Ehvali Kazan ve Bolgar*, (terc. E. N. Heyrullin) Kazan, 1989; Mercani (Şihabeddin el - Mercani *Hezretlerinin veladetine yöz yıl tulu münasibetiyle neşr itüldi*) Naşiri: Salih bin Sabit Abidullin, Ma'arif Matba'ası Kazan'da, 1333 sene; *Şihabeddin Mercani (makaleler cıyınıtığı - tözüçesé H. Hismetullin)* Kazan, 1968; S. Çağatay, *Abd-ül-Kayyum Nasırı*: DTCFD., X. cilt, 3-4. sayı, 147-160. s.; Chantal Lemercier-Quelquejey, *Abdül Kayyum el - Nasırı 19. Yüzyılda Bir Tatar İslahatçı*: ODTÜ, Asya - Afrika Araştırmaları Grubu yay. no. 13, Ankara, 1984.

⁹³ Akdes Nimet Kurat, *Kazan Türklerinin Medenî Uyanış Devri*: DTCFD., XXIV. cilt, 3-4. sayı; A. Benniğsen - C. Lemercier Quelquejey, *Stepde Ezan Sesleri*, İstanbul 1981, 32.- 56. s.

⁹⁴ bk. İsmail Remiyev, *Vakıtlı Tatar Metbuğatı (1905-1925) -Selah Atnagulof tarafından yazılan söz başı bilen- Gajur basması*, Kazan, 1926; R.R. Arat, *Matbuat*: İA.; Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyasına Seyahet*, Kazan, 1979.

⁹⁵ Bilhassa bu yazarların akıbeli hak. bk. Rafail Mostafin, Reis Dautov, *Repressiya Kurbani Tatar Yazarları*, (akt. Mustafa Öner) TDDE. 3, 135.-168. s.; Cemaleddin Velidof, *Abdullah Tukay Mecmû'a-i Âsân; terceme-i hâli*: nâşiri Tokyo'da Matba'a-i İslamiye, 1933; Abdrahman Se'di, *Tatar Edebiyatı Tarihé*, Kazan, 1926; Âlimcan İbrahimof, *Tatar Şâ'irleri - S. Remiyev, Derdmend, Abdullah Tukayef- Orenburg*, 1913; Fethi Burnaş (tözüçüsü) G. Tukay şigirleri, Gajur Neşri, Kazan, 1926; M. F. Köprülüzade, *Abdullah Tukayef*: Türk Yürdü, 1329 (1913), 16. sayı, 497.-515. s.; Fatma Özkan, *Abdullah Tukay'ın şiirleri (inceleme-metin-aktarma)* Ankara, 1994; Ahmet Temir, *Tatar Edebiyatında şiir*: TKA., XXVIII/ 1-2, Ankara, 1992, 241. - 290. s.; *Tatar Poeziyesé Antologiyesé I - II*, Kazan, 1992; Fatma Özkan, *Yirminci Yüzyılda Tatar şiiri*, TD. sayı: 531, Mart - 1996, 1044-1080. s.; A. N. Kurat, *Kazan Türklerinin tanınmış tarihçi ve milliyetçilerinden Hadi Atlas (1875-1940 ?)*: Arat için, 352 - 362. s.; *Tukay Tunnda İstelékler*, Kazan, 1986; R.R. Arat, *Abdullah Tukay*:

halinde başlayan bu hareket, en küçük kabilelere dahi, ayrı bir kimlik verip millî ve coğrafi bütün birlikleri yıkan Sovyet devrinde, maalesef ağır bir şekilde istismar edilmiştir.

Eskiden çok geniş kapsamlı kullanılmış olan Tatar kavim adı⁹⁶, en azından asrımızı başından itibaren, Kazanlı ve Kırmılı Türklere ait olmak üzere, daralmış haldedir; ancak, sayıca kalabalık olan Kazanlılar, kendilerine, sadece Tatar derken Kırmılılar için Kırm Tatarı demektedirler. Bunda, Kırm'ın facialı sürgünler ve göçlerle bozulan tarihi de tesirli olmuştur. Litvanya, Astırhan ve Sibiryâ Tatarları ise, bugün, hiç bir siyasî ve ekonomik güç teşkil etmeyen, dağınık cemaatlar olarak, Tatar Türklerinin alt kültür gruplarına dahildir. Bunların yanı sıra, eski SSCB. dışında Türkiye, Finlandiya, Polonya, Almanya, Avustralya, ABD. ve hatta Japonya gibi ülkelerde yerleşmiş Tatar cemaatları vardır.⁹⁷

Rus Çarlığı zamanında, bilhassa XIX. asırdan sonra, bütün bozkır kavimleri ile bir anlaşma vasıtası olarak değer kazanan Tatar lehçesi hakkında (sözlük, gramer hrestomatiya vs. halinde) çok eskiden beri birikmiş, geniş bir ilmi literatür vardır.⁹⁸

TK., 19. sayı, 68.- 76. s.; Ahmet Temir, *Abdullah Tukay*: TK., 3.cilt, Ankara, 1965, 469.-473. s.; Mustafa Öner, *Abdullah Tukay'ın şiirleri (Giriş-Metin-Sözlük / LXIV+559. s.)* Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 1990.; Nadir Devlet, *Was Tukay an Atheist? On the occasion of his 100th anniversary*: Central Asian Survey, Vol.6: no.1, 1987, 93-98.s.; N. Hisamov, *Dermend* (akt. M. Öner): KE., 20. sayı, İzmir, 1991; Mõhemmet Mehdiyev, *Fatih Emirhan*, Kazan, 1986; Ferit şekürov, *Abdullah Tukay'ın Gizlenmiş İki şiiri*, TDDE. 3, 188-192. s.; Mustafa Öner, *Şairini Bayrak Yapan Ülke : Tataristan, Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı*, yıl:3, sayı:15-16, 1997, 1469-1474.s.; Reis Davutov (akt. Hatice şirin) *Bir Tatar Yazarın Trajedisi*, TDDE.3,177-187.s.; Mustafa Öner, *Bir Tatar Bolşevîğinin Ana Dili Mücadelesi*, TD, sayı:546, 551-557. s.; aynı, Kazan Tatar Edebiyatından Örnekler: Gerye Rehim, KE., sayı:19, yıl: 1991, 13-18. s.; aynı, *Kazan-Tatar Edebiyatından Örnekler: Refail Gazizov*, KE., sayı: 22 yıl: 1992, 21-24. s.; aynı, *Bugünkü Tatar Şiiri İçin Bir Örnek: Rikail Zeydulla*, TK., sayı: 374, yıl: 1994, 347 - 354. s.; aynı, *Tatar şiiri İçin Bir Örnek: Num Muhammed Hisamov*, TDDE. 3, 193-196. s.; aynı, *Marsel Galiyev ve Köstebek Bilmecesé*, TDDE. 3, 169-176. s.; aynı, *İdil-Ural'dan Bir şair: Nacar Necmi*, TK., sayı: 395, yıl:1996,171-174; aynı, Tatar (Kazan) Şiirinden Örnekler: Aydar Helim ; TDDE.5,67-76.s.; Fazıl Gökçek Tatar Edibi Fatih Kerimi ve İstanbul Mektupları Adlı Eseri ; TDDE. s. 77-86.s.

⁹⁶ bk. M. Z. Zekiyev, *Tatar Halkı Télienén Barlıkka Kılıvó*, Kazan, 1977, 9. s.; Özkan İzgi, *Tatar Adı Hakkında* : Emel 147, Ankara 1985, 13-14. s. ;K.H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden, 1968, 37. s.; Ravil Fahretdinov, *Tatar Oğlu Tanım*: Türk Dünyası Tarih Dergisi 80. sayı, Ağustos 1993, 47.-60. s.; Tahsin Cemil, *Tatar Adı* :Renkler (dergi), Kriterion yayınevi, Bucureşti, 1989.

⁹⁷ Haziran 1992'de Kazan'da devlet organizasyonu olarak tertiplenen Dünya Tatarlar Kurultayı, asrın başındaki meşhur Rusya Müslümanları Kurultayından sonra, ilk defa, dünyanın her tarafındaki bütün Tatar-Türk gruplarının temsil edilmesini sağlamıştır. ayrıca bk. L. A. Bauer, *Polonya Tatarları* (çev. Nadir Devlet):TKA, XXIII / 1-2, Ankara, 1985, 189. - 204. s.; R. R. Arat, *Finlandiya Türkleri: Makalalar I*, 1003-1006. s.; D. Tumaşeva, *Slovar' dialektov sibirskih tatar*, İzadetel'sto Kazanskogo universiteta, 1992.; D. Tumaşeva, *Kõnbatş Sëbër Tatarları Têlé*, grammatik oçerk hem süzlék, azan, 1961; D. Tumaşeva, *Dialekt Sibirskih Tatar*, Kazan, 1977; Antero Litzinger, *Mishäärit-Suomen vanha islamilainen yhteisö*, Helsinki, 1996.

⁹⁸ bk. G.K. Yakubova, *Bibliografiya po tatarskomu yazıkõznaniyu (1778-1980)* Kazan, 1988; *Tatarskaya grammatika* (M. Z. Zakiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnatullina) I. tom, 43. - 53. s.; V. N. Hangıldin, *Tatar Têlé Grammatikası*, Kazan, 1959, 7. - 20. s.; ayrıca bk. U.Ş. Bayçura, *Zvukoy stroy tatarskogo*.

3.6. Başkurt Türkçesi:

Bugün, güney ve orta Urallarda, İşimbay (Belaya) ve Kama nehirleri arasındaki tarihî vatanlarında yaşayan Başkurt Türklerinin 1989 sayımına göre toplam nüfusu 1.449.462'dir ve % 68.2'si Başkurdistan Cumhuriyetinde yaşamaktadır.⁹⁹

Eski bir Türk boyu olan Başkurtlar, en yakın komşuları ve medenî-kavmî akrabaları olan Kazanlı Tatarlarla Altın Ordu devleti ve sonrasındaki hanlıklar zamanında beraber yaşayıp Rus işgali boyunca da, müştereken mücadele ve direniş gösterirlerken¹⁰⁰ Sovyet devletinin kurulduğu ve tarihe ve hakkaniyete aykırı çok çeşitli entrikanın düzenlendiği devirde, coğrafi ve demografik bakımdan dengersiz iki ayrı devlet olarak düzenlenen Tataristan ve Başkurdistan otonom cumhuriyetleri halinde bölünmüşler ve Sovyet devrinde icat edilmiş bir Tatar-Başkurt ihtilafı ile iki kardeş halk parçalanmıştır.¹⁰¹

Tatar ile Kazak lehçelerinin geçiş köprüsü halindeki Başkurt Türkçesi, şekil yapısı bakımından Tatar Türkçesi ile hemen hemen aynı özellikleri gösterirken, ses bakımından ondan farklılaşmıştır.¹⁰² Tarihî yazı dilinden, kendisine has peltek ve sızıcı ünsüzlerle ayrılan Başkurt lehçesinde, tıpkı Kazakçada olduğu gibi, ileri derecede ünsüz uyumları görülür.¹⁰³

yazıka, çast I, -Eksperimental'no fonotiçeskiy oçerk, Kazan, 1959; U.Ş. Bayçura, *Zvukoy stroy tatarskogo yazıka, çast II, -V svyazi s nekotonmi drugimi tyurkskimi i finno-ugorskimi yazıkami*, Kazan, 1961; Kaare Thomsen, *Das Kasantatrische und die Westsibirischen Dialekte*: PhTF. I, 407. - 421. s.; V.N. Hangıldin, *Tatar Têlé Grammatikası (Morfoloğiya Buyınça Oçerklar)* Kazan, 1954; *Tatarskaya grammatika*, (M.Z. Zakiyev, F.A. Ganiyev, K.Z. Zinnatullina) I - II - III (*v treh tomah*) Kazan, 1995; D.G. Tumaşeva, *Hezêrgê Tatar Edebiy Têlé Morfoloğiyesê*, Kazan, 1964; L. Celey, *Tatar Dialektoloğiyesê*, Kazan, 1947; Nicholas Poppe, *Tatar Manual*, Indiana University, 1963.; F. S. Faseyev, *Kratkiy grammatičeskiy spravočnik tatarskogo yazıka: Tatarsko - russkiy slovar'*, Moskva, 1966, 805. - 863. s.; A. Berta, *Wolgatatarische Dialektstudien (Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Balint 1875-76)* Budapest, 1988; *Tatarische Etymologische Studien II* (edit.: Monika Bakaj) Szeged, 1988; Arpad Berta, *Laugeschichte der tatarischen Dialekte*, Szeged, 1989; Tamurbek Dawletschin - Irma Dawletschin - Semih Tezcan, *Tatarisch-Deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden, 1989.

⁹⁹ Nadir Devlet, *Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış*, agy., 66. s.

¹⁰⁰ Zeki Velidi Togan, *Başkurt*: İA.; Nadir Devlet, *Çağdaş Türkler*, 247. s.

¹⁰¹ bk. Ekrem Bêyêş, *Başkurt Halkının Tarihi Hem Azatlık Köreşê*, Öfö, 1993.; Renad Muhammedi, *Sirat Köprüsü-Sultangaliyev*, İst. 1993; Yahya Abdullin, *Çözülmemiş Düşümler / Tatar-Başkurt Meselesi Hakkında* (çev: Mustafa Öner): TDA., 76. cilt, 95.-107. s.; Mustafa Öner, *Başkurt Türkçesinden Metinler*. Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VIII. cilt. İzmir, 1995, 67.-114. s.

¹⁰² T. M. Garipov, *Kıpçakskie yazıkı Uralo-Povolj'ya, opit sinhroničeskoj i diahroničeskoj karakteristiki*, Moskva, 1979; T. M. Garipov - N. V. Çeremisinoj, *Yazıkovie kontakti v Başkırñi*, Ufa, 1972.

¹⁰³ bk. N.K. Dmitriyev, *Başkurt Têléneñ Grammatikahı*, Öfö, 1950, 39 - 41. s.; N.K. Dmitriyev, *Grammatika başkırskogo yazıka*, M-L., 1948, 36 - 38. s.; Z. G. Uraksin, K. G. İşbayev, *Hezêrgê Başkurt Têlé*, Öfö, 1986; J.G. Kıyêkbayev, *Başkurt Têléneñ Fonetikahı*, Öfö, 1957; N. K. Dmitriyev, *Etude sur la phonétique bachkire*: Journal Asiatique, Avril - Juin (210) 1927, 193 - 252. s.; K. Z. Ahmerov, *Kratkiy oçerk grammatiki başkırskogo yazıka: Başkırsko - russkiy slovar*,

Bilhassa folklor¹⁰⁴ ve halk edebiyatı bakımından zengin olan Başkurt Türkçesi¹⁰⁵, önceleri konuşma dili olarak kullanılmış¹⁰⁶ ve 23 Mart 1919 tarihinde ilan edilen Başkurdistan Cumhuriyetinin¹⁰⁷ yazı dili olarak kabul edilmiştir. Asrın başında, bu bölgede kullanılan müşterek yazı dilinde eser veren Mecit Gafuri, Garif Gumerov ve Seyfi Kudaş gibi şairler Sovyet Başkurt edebiyatının kurucuları sayılırken¹⁰⁸ Mostay Kerim, Segit Ağış vs. gibi meşhur yazarlar da Başkurt lehçesini işleyerek bir edebî dil haline getirmişlerdir.¹⁰⁹

Bugünkü yurtlarına göçmezden evvel, Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklerde yaşayan Macarlarla, kavim adları bakımından büyük yakınlık bulunan Başkurtların dili ve tarihi hakkında, bilhassa Macar türkologların çok eser verdiği büyük bir araştırma literatürü vardır.¹¹⁰

3.7. Kazak Türkçesi:

Bugün, Kazak Türklerinin büyük bir çoğunluğunun (% 80,3) oturduğu Kazakistan, İdil boylarından Batı Sibirya'ya, Hazar kıyılarından Doğu Türkistan'a kadar 2.853.300 km. karelik sahâya yayılmış bir cumhuriyettir; 8.137.878'lik Kazak nüfusun 6.531.921'lik kısmı kendi adlarını taşıyan Kazakistan'da yaşamaktadır.¹¹¹ Ayrıca Çin Halk Cumhuriyetine bağlı Doğu Türkistan'da en az bir buçuk milyona yakın (1.225.235 ?) nüfus tespit edilmiştir.¹¹² Bunun yanı sıra Dış Moğolistan'da da Kazak Otonom Ülkesi vardır.¹¹³ Bir başka kaynak ise Kazak nüfusunu toplam 11,5 milyon olarak tespit etmektedir.¹¹⁴

Moskva, 1958, 745. - 802. s.; A. A. Yuldaşev, *Başkırskiy yazıkı: Yazıkı naradov SSSR. - Tyurkskie yazıkı*, Moskva, 1966, 173. - 193. s.; Johannes Benzing, *Das Baschkirische*: PhTF. I, 421. - 434. s.; Mustafa Öner, *Başkurt Türkçesinden Metinler*, agy.

¹⁰⁴ bk. Jozsef Torma, *Başkurt Türklerinin Büyüyle Tedavisi*: TDA., 88. cilt, 114. - 138. s.

¹⁰⁵ krş. Ehnêf Harisov, *Başkurt Halkının Edebiy Mirası*, XVII - XIX bivattar, Öfö, 1965, 51. - 149. s.

¹⁰⁶ krş. E.F. İşbirdin, İ. G. Gelevetdinov, R. H. Hallkova, *Başkurt Edebiy Têléneñ Tarihi*, Öfö, 1993; E.M. Aznabayev, V.Ş. Psençin, *Başkurt Têléneñ Tarihiy Morfoloğiyahı -Sagıştırma-tarihiy tiksêréneñ tejribehê-*, Öfö, 1976.

¹⁰⁷ Azade-Ayşe Rorlich, *Tatarlar Bêr Milletmê Elle Bêrmişemê?*:Kazan Utları,1993-10. sayı160.s.;

Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*, Ankara, 1989.

¹⁰⁸ *La Literature Başqort*: PhTF II, 778. - 779. s.

¹⁰⁹ bk. Mustafa Öner, *Başkurt Türkçesi şüirinden Örnekler-Mostay Kerim*: TD. 514. sayı, 316.-

322. s.; *Başkurt Edebiyetê Tarihi*, (altı tomda) 4. tom, Öfö, 1993.

¹¹⁰ bk. Kakuk Szusza, *Mai Török Nyelvek I*, 76. - 80. s.; J. Torma, age., 114. s.; M. Rasanen, *Gibt es im Baschkirischen etwas Ugrisches?*: Acta Orientalia Hungarica, Tomus XII, fasc. 1-3,

Budapest, 1961, 73. -78. s.; J. Benzing, age., 422. s.

¹¹¹ Nadir Devlet, *Çağdaş Türkler*, 308-310. s.

¹¹² N. Devlet, age., 421. s.

¹¹³ Hasan Oralıy, *Alaş - Türkistan Türklerinin Millî İstiklal Parolası*, İstanbul, 1973, 12. s.

¹¹⁴ bk. M. Makas Tetimov, *Türkler Dünyesi*, agy., 19. s.; krş. M. Tetimov, *Kazak Alemi*, Almatı, 1993,

49. s.'da Kazak nüfusu 10 milyon gösterilmiştir.

Kazak kavim adı, tarihî kazaklık geleneğine bağlı görülmektedir.¹¹⁵ Daha Hunlar zamanından beri, çeşitli Türk kavimlerinin gelip geçtiği bu topraklarda, bugün hakim unsur olan Kazaklar, işte bu kavimlerden arta kalanlara, Sibiryaya, Moğol ve Kalmuk kavimlerinin de bir kısım iştirakıyla, aşağı yukarı XV. asırda ortaya çıkmıştır.¹¹⁶

Cengiz kadar büyük bir imparatorluk kuran Timur, 1405 yılında öldüğü vakit, devleti Ganj nehrinden Boğaziçine kadar uzanıyordu; fakat onun haleflerinin aile içi kavgaları yüzünden, hakimiyet, aynı soydan başka bir sülale olan Şeybanilerin, yani Özbeklerin (ki onlar da adlarını Altın Ordu'nun dokuzuncu hükümdarı Özbek'den alıyordu) eline geçer.¹¹⁷ Bu devirlerde, bozkırda, Sibir'den Siriderya'ya, İrtiş'den Cayık'a kadar konup göçen Kıpçak, Kanglı, Karluk, Üysin, Nayman, Kerey, Koñırat, Mañgit, Argınlar, Kırgızlar gibi pek çok Türk kabilesi bulunuyordu. Bunlar içinde Kıpçakların yeri farklıydı, daha XIII. asırda Altın Ordu hanları Kıpçak hanları diye adlandırılmıştı. Kıpçaklar XIV. asırda da, Ak Orda (Şeybani) uluslarının ve daha sonraki Abülhayr Hanlığının en mühim unsurunu teşkil etmiştir.¹¹⁸

Kazak kavminin tarihî şekillenişinde Özbeklerle yakın bağlar vardır.¹¹⁹ Abülhayr Han'ın idaresi altında bulunan Özbek uruglarının bir kısmı, dahili anlaşmazlıklar yüzünden esas kütleden ayrılmış ve Cuci sülalesinden Barak Han'ın oğulları Kirey ile Canıbek idaresinde doğuya göçmüşlerdir. Daha sonra, bazı urugların da bunları takip etmesiyle 1465 yılında 200.000 kişilik bir Kazak (hür, serbest) topluluğu meydana çıkmıştır. Diğer Türk - Moğol uruglarının (Nayman, Calayır, Duglat) da katılmasıyla bu kütlenin sayısı bir milyonu

¹¹⁵ "Yetişmekte olan bir genci hayatta pişirmek ve güçlülere karşı koyabilecek duruma getirebilmek için onu bir müddet için atıyla tek başına bozkıra salarlar. Dar manasıyla kazaklık, siyasi bir şahsiyetin kabilesinden ayrılarak onun lehine düşman bir kabileye zarar vermesidir. Bir dereceye kadar kaymış bir manada kazaklık ise, bir beyin daha baş olmadan önce gayesizce bozkırlarda dolaşması demektir. Bu tip tarihçe tanınmış kazaklar arasında Temür Beg, oğlu Ebu Said Mirza, torunu Hüseyin Baykara, büyük Babür Şah, Özbek Şibani vb. lerinin gençlik devreleri zikredilebilir." Annemarie von Gabain, *Kazaklık: Németh Armağanı*, Ankara, 1962, 167 - 170. s.; ayrıca bk. R. R. Arat, *Kazakistan: İA.*; Muhabay Engin, *Kazak Türkleri*, (kollektif) İstanbul, 1976, 35 - 39. s.

¹¹⁶ Reşid Rahmeti Arat, *Kazakistan: İA.*, 6. cilt, 498. s.

¹¹⁷ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, 187 - 188. s.; bu konuda geniş bilgi için bk. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara, 1991.

¹¹⁸ *Kazaktın Köne Tarihi* (dayındagan: Murathan Kanıy) Almatı, 1993, 230. s.; Muhabay Engin, age., 42 - 43. s.; bozkırın orta asırlardaki tarihi için bilhassa bk. Lev Gumilyev, *Kyral Patşalığın İzdev*, Almatı, 1992.

¹¹⁹ Baymirza Hayit, *Türkistan - Rusya İle Çin Arasında*, 1971, 8. s., 16. not.

bulmuştur.¹²⁰ Kazak ulusu, Taşkent'in alınıp Maveraünnehr'e hakim olunmasından (Tevekel Han zamanı, XVI. asır sonu) ve bütün bozkırın idare merkezi haline getirilmesinden sonra üç ordu (*cüz < yüz*)¹²¹ halinde (*ulu cüz*, doğuda Balkaş sahilleri; Çu, Talas, İli ve diğer nehir boyları ile Ala-Tav'a kadar; *kiçi cüz*, batıda, batı Kazakistan nehirleri, Hazar denizinin kuzey sahili, Siriderya'nın aşağı mecrası ile Ural'a kadar; *orta cüz*, Sarı-Su, Çu, Siriderya'nın orta mecrası, Tobol, İşim, ve İrtiş boyları ile Taşkent ve Türkistan şehirleri havalisi olarak) teşkilatlanmıştır.¹²² Bu şekilde cüzlere bölünmek, tabii ki Kazakların güç kaybetmesi anlamına geliyordu.

Bütün XVII. asır boyunca durmuş olan Rusların Asya yürüyüşü, XVIII. asır başında yeniden başladı. Urallardan Tiyeşan'a, Sibiryadan Türkistan çöllerine kadar uzanan muazzam Kazak steplerinin ele geçirilmesi devre devre gerçekleşti. Zaten, o zaman bir anarşi içinde olan bu topraklarda bulunan Kazak teşkilatlanması (cüzler) birbirlerinden korunmak için Rus himayesi altına girdiler; ancak, başlangıçta, sadece kağıt üzerinde kalan bu himaye, giderek yoğunlaşıyor ve açık bir işgal oluyordu.¹²³ Canıbek Han (hükümraniği: 1450) ile başlayıp Karaday Han (1800-1817) ile biten Kazak Hanlığı¹²⁴ iç anlaşmazlıklar ve devamlı yayılan Rus gücü karşısında zayıf düşmüş ve XIX. asır başında Rusların kontrolüne girmiştir. Kazak bozkırına, Rus muhacirlerin iskani ile başlayan baskılar neticesinde, 1838-1873 arasında devam eden isyanlar da başarılı olamamış ve Rus devleti idareyi tamamen ele geçirmiştir.¹²⁵ Sovyet ihtilalinden evvel de büyük bir ayaklanma olmuştur: 1916 yılında Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik, Türkmen gibi, daha önce askerî hizmete alınmayan halklardan 19 ila 31 yaş arasındakiler, Çarlığın fermanı ile hizmete çağırılmıştır. Bu, zaten büyük bir iktisadî abluka içindeki bozkır halkının ayaklanması için bir sebep olmuştur.¹²⁶

¹²⁰ R. R. Arat, age., 499. s.; Baymirza Hayit, *Türkistan - Rusya İle Çin Arasında*, 1971, 7. - 8. s.

¹²¹ Kol veya kısım anlamında bir terim olan *cüz* sözü Avrupa literatüründe *orda* (*horde*) diye anlaşılmıştır. (bk. Baymirza Hayit, age., 23. - 27. s.)

¹²² R. R. Arat, age., 499. s.

¹²³ A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri*, 5. s.

¹²⁴ *Kazak Hanlığı: Türk Ansiklopedisi*

¹²⁵ R. R. Arat, age., 500. - 501. s.; Kazak bozkırına yapılan Rus iskani, Kazakistan'ın tarihî demografisini inceleyen Makaş Tëtimov'un "Kazak Alemi, Almatı, 1993" adlı eserindeki yüzdelliklerde çok bariz olarak görülmektedir: 1900 yılı Kazak %75 - Rus % 8,7; 1920 yılı Kazak %70 - Rus %18; 1939 yılı Kazak %38 - Rus %40; 1959 yılı Kazak %29 - Rus %42,7; 1970 yılı Kazak %32,6 - Rus % 42,4; 1979 yılı Kazak %36 - Rus %40,8; 1989 yılı Kazak %40 - Rus %38. (33. s.)

¹²⁶ M. K. Kozıbayev - İ. M. Kozıbayeva, *Kazakistan Tarihi*, Almatı, 1993; B. Kencebayev, *Kazak Edebiyetinin Tarihi - XX Gasır Basındağı Edebiyet*, Almatı, 1993, 202. s.

Çarlığın asırlar süren zulmü altındaki bütün Türk halkları gibi, Kazaklar da Bolşevik İhtilaline katılmışlar; fakat Sovyet devletinin iç ayaklanmaları bastırdığı 1930'lu yılların sonundan itibaren, bu sefer ideolojik bir renk alan yok etme (repressiya) kampanyasının ilk kurbanları da yine onlar olmuşlardır.¹²⁷

Tarih içinde kendilerine daha sonra Kazak denen kavim ve urugların çoğu, şu dil özelliklerini göstermiş olsa gerek: Söz başında sedasız ünsüzler, uzun ünlüler yerine ikiz ünlülü (diftonglu) sesler, ünlülerde dudak uyumundan ziyade, damak uyumu vs. Tarihî malumatlara göre, Kazaklar arasında Oğuz ve Moğol unsurları da karışmış olmalıdır. Orta asırlarda, Siriderya boylarında, Kıpçak-Oğuz birliklerinin olduğunu, Yedi Su bölgesinde, Kazak ve Karluk kavimlerinin karıştığını ve nihayet batıda Polovetsler (Kıpçaklar) ile Guzların (Oğuz) iç içe yaşadıklarını dikkate alınca, Kazakçanın şekillenmesine ne kadar çok unsurun katıldığını anlamak mümkün olur.¹²⁸

XIX. asır sonlarında, Kırım ve İdil-Ural muhitinde başlayan reform hareketi, Kazan (Muhammediye Medresesi), Ufa (Galiye), Orenburg (Hüseyniye) ve Troitsk gibi şehirlerdeki medreselerde okuyan Kazak gençlere de kısa zamanda tesir etmiştir. Modern edebiyatı buralarda tanıyan bozkırın aydınları, Kazak edebiyatının asıl zenginliği olan sözlü geleneği, "akın edebiyatını"¹²⁹ geliştirmişlerdir.¹³⁰ XIX. asrın Abay Kunanbayoğlu¹³¹, İbray Altın Sarın, Çokan (Şokan) Velihanov, Jambıl ve Mohambet gibi büyük edipleri, klâsik medrese

eğitiminden geçip Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesini bilmek yanında, artık Rus kültürü ile de temas kurmuş Kazak aydınlarıydı. Kazak Türkleri arasındaki bu aydınlanma hareketi, XX. asır başında da devam etmiştir: Akmolla Muhammediyarov, Ebubekir Şokanov Kerderi, Makış Kaltayev, Nurjan Navşabayev, Meşhür Jüsip Köpöyev, Şahdi Jengirov, Jayav Musa Bayjanov, Musabek Bayzakov vs. gibi kitap bastıran *agartuvşy akınlar* (aydınlanma edipleri) Buhara, Kazan, Troitsk, Taşkent, Ufa, Orenburg gibi kültür merkezlerinde, medreselerde okumuş ve Mekke'ye gidip hacı olmuş (eski bir geleneğe göre hac yolunda, Hilafet merkezi olan İstanbul'a uğrama adeli vardı) ve medreselerde molla olarak çalışmışlardır.¹³² İlk Kazak kitaplarını basma işinde de Kazan, Astrıhan, Orenburg, Ufa vs. şehirlerdeki matbaaların çok rolü olmuştur.¹³³

XX. asır başları, bugünkü modern Kazak edebiyatının iyice gelişmeye başladığı devirdir: Sultanmahmut Turaygır, Ahmet Baytursın, Magjan Jumabay, Seken Seyfullin, Beyimbet Maylin, İlyas Jansügirov, Jüsipbek Aymavitov, Mirjakıp Dulat, Şekerim Kudayberdiy, Sabit Dönentay, Ebdilda Tëjibayev, Spandiyar Köbeyev ve bu asrın Kazak edebiyatına damga vuran, dünyaca meşhur yazar Muhtar Èvezov vs. gibi isimler sayılabilir.¹³⁴

Orta Asya ve Sibirya'nın istilâsına girişen Ruslar, Kazakları yanlış olarak *kırgız, kırgız-kaysak* veya sadece *kaysak* diye adlandırmış ve literatürde de, uzun zaman, böyle süren bu karışıklık, ihtilalden sonra, otonom Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ilan edilmesiyle devam etmiş ve ancak 1925'de yanlış olan Kırgız adının değiştirilmesiyle düzeltilmiştir; Kazakistan Cumhuriyeti 5 Aralık 1936'da bugünkü ittifak cumhuriyeti statüsünü kazanmıştır.¹³⁵

¹²⁷ Kazak Türklerinin Muhtar Èvezov, Jüsipbek Aymavitov, Mirjakıp Dulatov, Ahmet Baytursınov, Magjan Jumabayev gibi meşhur aydınlarının facialı hayatları hakkında değerli çalışmalar yapılmıştır: bk. Ferhat Tamir, *Magjan Cumabayulı Ölenderi*, Ankara, 1993; Dükenbay Dosjanov, *Abaktı, (Zindan)* Almatı, 1992.; ayrıca bk. Hasan Oralıy, *Alaş - Türkistan Türklerinin Millî İstiklal Parolası*, İstanbul, 1973; *Kızıl Kırgın -37'de Opat Bolgandar*, (kurastrıgandar: Kayırjan Kasenov, Emirhan Törehanov) Almatı, 1994. (Bu eserde, Kazak Türklerinin *Alihan Bükeyhan, Ahmet Baytursın, Mirjakıp Dulatov, Turar Riskulov, Magjan Jumabayev, Jüsipbek Aymavitov, İlyas Jansügirov* vb. gibi meşhur isimlerinin facialı sonları anlatılmaktadır. Türkiye Türkçesi yayımı için bk. *Kızıl Kırgın Meşhur Kurbanları* /akt. Hatice Şirin/ Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı: 113-117.) Kazakistan'da 1986 yılında cereyan eden siyasî gerilim ve ertesindeki sosyal hâdiseler hakkında da bir literatür meydana gelmektedir: bk. *Almatı 1986 Jeltoksan*, avdarma alkası, (avtorlar kolektivi) Altın Orda basması, Almatı, 1991 (192 s.); Kommunar Tabey, *Muzda Jangan Alav (Jeltoksan-86)*, Kökşetav-Almatı, 1993.¹²⁸ M. Tomanov, *Kazak Tilinin Tarihîy Grammatikası*, Almatı, 1988, 24. s.

¹²⁹ Eski devirlerin ozan (*akın-jıray*) edebiyatı hakkında bilhassa bk. Muhtar Murgavin, *Gasırlar Bederi*, Almatı, 1991; Hangalı Süyınşeliyev, *Kazak Edebiyeti XVIII-XIX g.g.*, Almatı, 1981.

¹³⁰ B. İskakov, *Kazak-Tatar Edebîy Baylanısı*, Almatı, 1976; Megsum Nasıybulın, *Dostluk Büyük Zenginlik (Tatar-Kazak Edebî İlişkileri)* (akt. M. Öner) KE., 21. sayı, 15.-20. s.

¹³¹ Kazak edebiyatının klâsîği olmuş bu şair hakkında epeyce kaynak mevcuttur; mesela bk. *Kazak Akını İbrahim Kunanbay oğlunun Öleñi*, S. Peterburg, ("Vostochnaya" Elektro - peçatıya İ. Boraganskogo) 1909, 120 s.; *Abay Jëne Kazırgı Zaman (ömiri men edebiy muralarının jana kılın)* -zertteveler jıynagı, Almatı, 1994; *Abay Tağılımı (kurastrıgandar Nimet Gabdullin)* (edebiyatın makalaları men zertteveler) Almatı, 1986; Mustafa Öner, *Abay Kunanbayulı ve Tabiat şairlerinden Seçmeler* : TDDE. 1, 90-106. s.; Ahmet Baytursınulı (akt. Mustafa Öner) *Kazakların Başşairi*, TDDE. 2, 378-385. s.

¹³² B. Kencebayev, *Kazak Edebiyetinin Tarihi / XX Gasır Basındağı Edebiyet*, Almatı, 1993, 30. s.

¹³³ Ebrar Kerimullin, *Kazak Tëlëndegé Basmaları: Kitap Dönyasına Seyahet*, Kazan, 1979, 102.-129. s.; bu durumu, 1917 yılına kadar Çarlık Rusyası'na tabi olan Finlandiya'nın Helsinki Kütüphanesinde mevcut basma kitaplar da göstermektedir; bu arşivdeki Kazak kitaplarının büyük bir miktarı Kazan'da ve az bir miktar da Ufa ve Orenburg'da basılmış eserlerdir. (bk. Harry Halén, *Addenda to the Hand book of Oriental Collections in Finland: Turcica, Arabica, Persica and Caucasia* : Studia Orientalia, edited by the Finnish Oriental Society, volume 64, Helsinki, 1988.)

¹³⁴ *Bes Gasır Jıraydı* (antoloji) ikinçi tom, Almatı, 1989; B. Kencebayev, *XX Gasır Basındağı Edebiyet; Kayta Oralğan Kalemgerler* (bibliografyalık körsetkiş) Almatı, 1994.; *La Literature Kazakh*: PhTF. II. (Zeki V. Togan'ın bu yazısı: redaksiyon kurulunun kontrolünden geçirilmiştir); *Kazak - Sovyet Poeziyasının Antologiyası*, eki tomduk, Almatı, 1966; ayrıca bk. Ferhat Tamir, *Magjan Cumabayev Öleriden*, Ankara, 1993; Muhtar Avezov, *Seçilmiş Hikâyeler*, (haz.: Ferhat Tamir, Halil Arıcan) Ankara, 1997; Tursın Jurtbayev, *Talkı*, Almatı, 1997, 364 s. - Bu kitap, Muhtar Èvezov'un 1929-1932 yıllarında hapiste sorgusunun alınması ile 1936-38 yılları arasında maruz kaldığı takibat, baskılar ve boş suçlamalar hakkındaki arşiv belgelerini okuyucuya duyuran ilk yayındır. -; Tursın Jurtbayev, *Besigindı Tüze*, Almatı, 1997, 555 s. - Èvezov'un hayatı ve yazarlığı hakkında belge romanı -; *Muhtar Èvezov Turalı Estelikler*, -M. Èvezov hakkında hatıralar- Almatı, 1997, 605 s.; E. Moldahanov, *Muhtar Èvezov Folkortanuvşy*, Almatı, 1997, 149 s.

¹³⁵ Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 307. s.; Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, 31 s.; Kazakların XX. asırdaki siyasî hareketleri hakkında da geniş bir literatür vardır: bk. Milton J. Clark, *Kazaklar Hüriyete Nasıl Göç Etti*: TDA., 39.cilt, 105.-129. s.; Hasan Oralıy, *Kazakistan Kazakları*: TDA., 47. cilt, 111.129. s.

3.8. Karakalpak Türkçesi:

Bugün, nüfusunun çoğunluğu, Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Otonom Cumhuriyetinde yaşayan Karakalpak Türklerinin toplam sayısı 475. 000¹³⁶ (1989'da 411.187¹³⁷) civarındadır. Aral gölünün doğusundaki Kızıl Kum çölünde, Amuderya havzasındaki verimli topraklarda yaşayan Karakalpakların ülkesi, Aral ile Hazar arasındaki Üst Yurt düzlüğünün doğu kısmındadır.¹³⁸ Karakalpaklar, idarî haritaya göre, Özbekistan'ın Fergana ve Harezmi, Türkmenistan'ın Taşavuz bölgesinde, Kazakistan'ın bazı rayonlarında ve Rusya Federasyonunun Astrıhan bölgesinde yayılmış halde yaşamaktadırlar.¹³⁹

Rus kaynaklarında *çernie klobuki* (kara kalpaklılar) olarak kaydedilen Karakalpaklar, XVI. asra kadar İdil ve Yayık (Ural) nehirleri arasında, beraber yaşadıkları Nogaylara çok yakın olmuşlardır.¹⁴⁰

Karakalpakların, XII. asırda, Rusların Kiyev devletinde büyük nüfuzu vardı; Rus hükümdarlarının vurucu gücü olarak knez seçimine de katılıyorlardı ve onların bu seçimdeki reyinin önemi, bütün Rus yıllıklarında hususî olarak kaydedilmiştir.¹⁴¹ Şark kaynakları, Altın Ordu zamanında Kıpçakların 11 boyundan biri olarak *kara börklü* boyundan bahseder; ancak, daha sonra XVI. asır sonuna kadar, kaynaklarda bu kavim adından söz edilmez.¹⁴²

Daha sonra Nogay grubuna dahil olan Karakalpakların bir kısmı, XVII. asırda Siriderya vadisine gelmişti.¹⁴³ XVII.-XVIII. asırlarda, Başkurtlarla beraber, Ruslara karşı mücadele eden Karakalpaklar, güneydeki Hive Hanlığı ile Başkurtları birleştirip Ruslara karşı birlik meydana getirmeye çalışmışlardır.¹⁴⁴

1873 yılında Hive'nin Ruslar tarafından yıkılması ve Amuderya'nın doğu kısmının Rusya'ya terk edilmesiyle, Karakalpak ülkesi de Rusların eline geçmiş oldu.¹⁴⁵ 1916 yılında bütün Türkistan'da başlayan baş kaldırma hareketine, diğer Türk kavimleriyle beraber Karakalpaklar da faal olarak katılmışlardır.¹⁴⁶ Dil özellikleri bakımından Kazaklara yakın olan Karakalpakların ülkesi, 1925 yılının Nisan ayında Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin bir muhtar

¹³⁶ Makaş Tetimov, *Türkiler Dünyesi*, agy., 19. s.

¹³⁷ Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 346. s.

¹³⁸ Abdülkadir İnan, *Karakalpaklar: Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1987, 45. s.

¹³⁹ N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy yazık: Yazıkı naradov SSSR. - Tyurkskie yazıkı*, Moskva, 1966, 301. s.

¹⁴⁰ A. İnan, age., 46. s.; R. R. Arat, *Kara-Kalpaklar: İA.*, 6. cilt, 286. s.

¹⁴¹ Olcas Süleyman, *Aziya*, 149. s.

¹⁴² R. R. Arat, age., 286. s.

¹⁴³ R. R. Arat, age., 286. s.

¹⁴⁴ A. İnan, age., 47. s.

¹⁴⁵ R. R. Arat, age., 287. s.

¹⁴⁶ *Kırgız Sovyet Ensiklopediyası-3*, 152. s.

bölgesi durumunda idi; ancak, 20 Temmuz 1930'da Rusya Federasyonuna devredildi, iki yıl sonra da (20 Mart 1932) Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü kazandı ve en nihayet Aralık 1936'da Özbekistan Cumhuriyetine dahil edildi.¹⁴⁷ Böylece önce Kazakistan'a bağlı olan Karakalpakistan, sonunda Özbekistan'a dahil olmuştur. Türkistan'ı sömürmenin akıllı bir yolu olarak, merkezden planlanan bu politika ile, bölgedeki iki büyük Türk devleti (Kazakistan ve Özbekistan) arasında potansiyel bir ihtilafın tohumları, daha Sovyet devleti kurulurken atılmıştır. Türkistan Türklüğü üzerindeki bu operasyonun benzerini, İdil-Ural bölgesinde Tatarlarla Başkurtlar arasında ve Kafkasya'da da toplam nüfusları 250.000 civarında olan Karaçay-Balkar Türklerinin aynı devletlere bölünmesi halinde görmüştük.

Türkistan'ın ortasında yer alan Aral gölü, Sovyet devrinde su kaynaklarının çok kötü kullanılması sonunda, bugün, sadece Karakalpakların değil, etrafındaki Kazak, Özbek, Türkmen vs. pek çok Türk kavmi için, bir çevre felaketi haline gelmiştir. Giderek küçülen Aral gölü, 1950'deki hacminin yarısından da ufak bir şekilde gelecek asra kalacaktır; tıpkı Kazak Türklerinin akını Kunanbayoğlu Abay'ın doğduğu Semey (Semipalatinsk) bölgesinin, inanılmayacak miktarda nükleer kirlenmeye maruz kalması gibi...¹⁴⁸

Sovyet devrinden evvel *kültürsüz ve edebiyatsız* oldukları ilan edilen Karakalpaklar,¹⁴⁹ aslında, büyük mücadelelerle geçen hayatlarının ifadesi olan kahramanlık destanları bakımından çok zengindir. (*Edige, Alpamis, Kublandı Batır, Sayat Kan, Cengiz* destanları vs.)¹⁵⁰ Ayrıca, Sovyet devrinden evvel de, Arap alfabesiyle basılmış kitapları vardır. Bu devrin Ciyen Cırav, Kunkoco (1799-1880), Acıniyaz (1824-78), Berdah (1827-1900), Omar Öteş (1828-1902), Kulmurat (1838-1927), Sıdık Şair (1857-1917) gibi meşhur ozanları, *azatlık ırları* söylemişlerdir. Sovyet devrindeki Karakalpak edebiyatının ilk temsilcileri ise A. Musayev (1880-1936), A. Matyakubov (1909-1932), H. Ametov (1908-1932), S. Macitov (1869-1938), M. Darıbayev (1909-1942) D. Nazbergenov (1912-1942), A. Dabilov (1898-1936), S. Nurumbetov (1900-71), A. Utepov (1904-34), N. Dabkarayev (1905-53), A. Begimov (1907-58), K. Sultanov (1924-), U. Kocaniyazov (1926-), Kaipbergenov (1929-) gibi ediplerdir.¹⁵¹

¹⁴⁷ Nadir Devlet, age., 345. s.

¹⁴⁸ bk. Keith Martin, *Orta Asya'nın Unutulmuş Trajedisi* (çev. Murat Aygen): Yeni Forum dergisi, 15. cilt, 304. sayı, Eylül 1994, 22.- 34. s.; Baymirza Hayit, *Tarihte ve Zamanımızda Aral Gölü ve Çevresindeki Kültür*; Avrasya Etüdleri, 3. cilt, Sonbahar-1994, 3.- 14. s.

¹⁴⁹ *Kırgız Sovyet Ensiklopediyası-3*, 153. s.

¹⁵⁰ R. R. Arat, age., 287. - 288. s.

¹⁵¹ *Kırgız Sovyet Ensiklopediyası-3*, 153. s.; *La Literature Karakalpak* (ajoutées par la Comité de Rédaction) PHTF. II, 761. s.

Karakalpak Türkçesi için 1938-39 yılından itibaren, Rus alfabesi esaslı bir yazı kullanılmaktadır; bu alfabenin son şekli 1957 yılında kabul edilmiştir.¹⁵² Ses ve şekil yapısı bakımından, Batı Türkçesine Kazakçadan daha yakın olan bu lehçe hakkında, son elli yıldır epey çalışma yapılmıştır.¹⁵³

3.9. Nogay Türkçesi:

Adını Cengiz Han'ın torunu Nogay'dan alan Nogay Türkleri, bugün Terek ve Kuma nehirleri arasındaki Nogay düzlüğünde; Dağıstan'da Tarum, Kızıl Yar, Hasavyurt, Babayurt bölgelerinde; Stavropol kıyısında; Karaçay-Çerkez muhtar bölgesinde; Çeçen-İnguş cumhuriyetinde Corgalı, Turum, Şelkov bölgelerinde; daha küçük bir grubu da Krasnodar ve Astırhan bölgelerinde yaşamaktadır; ayrıca bir kısmı da (Akkermen Nogayları) sonradan göçtükleri Romanya'da ve Türkiye'de bulunmaktadır.¹⁵⁴ Nogayların toplam nüfusları 90.000 civarındadır.¹⁵⁵

Tarihte, Altın Ordu hanı Nogay'ın, merkeze baş kaldırarak kurduğu siyasi birlik olarak görülen Nogaylar, giderek Nogay Ordası diye anılmış ve zaman içinde kavmi bir grup olmuştur. Nogay Han, aslında Altın Ordu'da Don ile Dinyeper arasındaki bölgeyi idare eden bir tümen beyi olmasına rağmen, Galiçya ve Kafkasya seferlerinde büyük başarı ve şöhret kazanmış ve 1259'dan, öldürüldüğü 1299 yılına kadar imparatorluğun kaderini elinde tutmuştur. Anası bir cariye olduğu için, tahta hiç geçmeyerek Cengiz töresine bağlı kalmış olsa da, komşu devletler tarafından hep hükümdar gibi bilinen Nogay, devlet içinde bir devlet gibi davrandığı için Altın Ordu'nun iç savaşlarla sarsılıp yıkılmasına da sebep olmuştur. Nogay'ın idaresindeki boylar, onun ölümünden sonra da bu adla tanınmış ve Altın Ordu'nun parçalanmasından sonra, Nogay Hanlığı adıyla ayrı bir devlet haline gelmişlerdir.¹⁵⁶

XIV. asır sonu ile XV. asır başı arasında, İdigei'nin zamanında, Altın Ordu'dan ayrılan Nogay Ordası (hanlığı), Hazar'ın kuzeyi ile Aral boylarından Kama'ya, İdil'den İrtiş'e uzanan alanda hakim olmuştur. Devletin merkezi olan Sarayçık, Karadeniz kıyısından Orta Asya'ya ulaşan ticarî nakliyatın merkezinde idi ve bu sebeple, artık XVI. asırda Moskova ve Kazan pazarlarında, zengin Nogay beyleri, onbinlerce mal satıyorlardı. Kazan ve Astırhan hanlıklarının Rusya'nın eline geçmesinden sonra, Nogay Ordası da XVI. asrın ikinci yarısında

Küçük Nogay olarak parçalanmıştır (Altıul, Edisan, Cetişkul, Budcalık, Kuban). 1634'de Kalmukların hücumundan sonra, Nogaylar, İdil'in sağ tarafına göçmüşler ve Küçük Nogay ile beraber Kırım Hanlığına katılmışlardır. Bu devirden kalan İdigei destanı da Altın Ordu hanı Toktamış ile İdigei han arasındaki mücadeleyi anlatmaktadır. Sonraları Nogayların mühim bir kısmı Türkiye'ye göç etmişlerdir.¹⁵⁷

Başlıca Ak Nogay ve Kara Nogay olarak iki bölümde bilinen Nogaylarda şu boylar vardır: Kañlı, Bugatay, Irgaktı, Piskekti, Abagan, Üysin, Barak, Kosşı, Kırık, Saraylı, Koda, Tañbalı, Koñrat, Nayman vs.¹⁵⁸

Gramer yapısı bakımından Karakalpak lehçesine yakın olan Nogay Türkçesi¹⁵⁹ için, Sovyet devrinden önce Arap harflerinden faydalanılıyordu. 1938'e kadar bir ara diğer Türk lehçeleri gibi Latin esaslı yazı kullanmışlar ve bu tarihten itibaren Rus alfabesi esaslı buğünkü alfabelerini kabul etmişlerdir.¹⁶⁰ Bilhassa halk edebiyatı bakımından zengin olan Nogay Türkçesi, bugün bir yazılı edebiyat olarak devam etmektedir.¹⁶¹

3.10. Kırgız Türkçesi:

Bugün Orta Asya'nın güney doğu ucunda, Alatav, Küngey dağları, İli ötesi ile Çu nehri, Tiyan-Şan, Hantenri, Kaşgar ve Kökşal dağları ile sınırlanan dağlık araziye içine alan Kırgızistan'da yaşayan ve ayrıca Özbekistan, Tacikistan, Rusya ve Kazakistan gibi ülkelerde de bulunan Kırgız Türklerinin eski SSCB.'deki toplam nüfusu 2. 530.998'dir. Bunun yanı sıra Doğu Türkistan'da da nüfusu 153. 899 olan bir Kırgız topluluğu vardır.¹⁶² Afganistan'da yaşayan Kırgızları da katınca buğünkü nüfuslarının toplam 3 milyon civarında olduğu söylenebilir.¹⁶³

Kırgızlar, Türklerden söz eden en eski kayıtlar olan Çin kaynaklarında da zikredilmiş bir Türk topluluğudur; M.Ö. I. - II asırlarda doğuda Tiyan - Şan ile

¹⁵² N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy yazık: Yazıkı naradov SSSR - Tyurkskie yazıkı*, 301. s.

¹⁵³ bk. *Karakalpak Tiliniñ Tüsindime Sözlügi*, I - IV cilt, Nökis, 1982 - 1992.; N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy yazık II*, Moskva, 1952; K. H. Menges, *Qaraqalpak Grammar, (part I, phonology)* New York 1947; Karl Heinrich Menges, *Die aralo-kaspische Gruppe*; PhTf. I, 434. - 488. s.

¹⁵⁴ N. A. Baskakov, *Nogayskiy yazık: Yazıkı naradov SSSR - Tyurkskie yazıkı*, 280. s.; E. Kaydarov - M. Orazov, *Türkitanuvğa Kırıspe*, Almatı, 1992, 173. s.

¹⁵⁵ Makaş Tetimov, *Türkiler Dünyesi*, agy., 19. s.; krş. Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 287. s.'da 1989 yılı için 75.564 rakamını vermiştir.

¹⁵⁶ Ahmet Temir, *Nogay Hanlığı*; TDEK., birinci cilt, 435. s.

¹⁵⁷ *Nogay Ordosu*; Kırgız Sovyet Ensiklopediyası, 4. cilt, Frunze, 1978, 429. s.; Ahmet Temir, age., 435.s.; Nogayların tarihi hakkında ayrıca bk. Abdülkadir İnan, *Nogay ve Nogaylar* : Türk Ansiklopedisi; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, 218. - 235. s.

¹⁵⁸ E. Kaydarov-M. Orazov, *Türkitanuvğa Kırıspe*, Almatı, 1992, 173. s.

¹⁵⁹ N. A. Baskakov, *Oçerk grammatiki nogayskogo yazıkı (Fonetika, morfologiya, sintaksis): Nogaysko - russkiy slovar*, Moskva, 1963, 495.-562. s.

¹⁶⁰ N. A. Baskakov, *Nogayskiy yazık*, 280. s.; Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, 45. - 47. s.

¹⁶¹ bk. G. J. Ramstedt, *Cumucica-Nogaica (G. J. Ramstedt's Kumuk materials edited and translated by Emine Gürsoy Naskali and G. J. Ramstedts nogajische Materialien bearbeitet und übersetzt von Harry Halén)* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1991.; Saadet Çağatay, *Nogay Atasözlerinden Birkaç Örnek*: TDAYB. 1961, 47. - 51. s.

¹⁶² Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 362; 421; 434. s.; Abdülkadir İnan, *Kırgızlar: Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1987, 39. s.

¹⁶³ Makaş Tetimov, *Türkiler Dünyesi*, adı geçen tebliğ metni 19. s.'da Kırgızların toplam nüfusu 3,3 milyon göstermiştir.

Tannu-Ola arasındaki sahâda Kien-Kun (Ge-gun, Kik-kun) adıyla anılan müstakil bir devlet kurmuşlar ve daha sonra Hunlara tabi olmuşlardır. Onları daha sonra Köktürk (VII. asırdan itibaren), Karluk, Kara-Hı tay ve Moğol devleti içinde görüyoruz.¹⁶⁴ Kırgızlar, Hun imparatorluğunun yıkılmasından sonra, Çin kaynaklarında Hakas adıyla geçen büyük bir devlet kurmuşlardır.¹⁶⁵

Orhon âbidelerinde de, Yukarı Yenisey, Kem, Kemçik havalisinde ve Kögmen (Tannu-Ola) dağlarının kuzeyinde zikredilen Kırgızlar, Köktürk devletine tabi bir halk iken, daha sonra devam eden Uygur Kağanlığının hakimiyetini tanımamış ve hatta Uygur devletinin bir kısmını kendi hakimiyetleri altına almışlardır.¹⁶⁶

Kırgızların Tiyen-Şan'ın batı eteklerine, ne zaman geldiği hakkında açık bir bilgi yoktur: Çin kaynaklarına göre, IV. asırda, artık burada bulunuyorlardı; fakat orta asırlarda, Timur ve Uluğ Bey'in seferlerine dair eserlerde, Kırgızlar hakkında malumata rastlanmamaktadır.¹⁶⁷ Tiyen-Şan'da yaşayan halk hakkında X-XVI. asır şark kaynaklarında malumat vardır ve burada yaşayan halkla bugünkü Kırgızlar arasında tarihî ve kavmî bakımdan birlik olduğu kabul edilmektedir. İlmî literatürde tartışılan ise, Kırgızların menşeleri veya eski Türk âbidelerinde adı geçen *kırgız* kavim adı ile bugünkü Kırgızların bağı meselesidir.¹⁶⁸

Son zamanlarda yapılan kazılarla bazı arkeolojik ve lingüistik sonuçlara (Y. S. Hudyakov ve L. R. Kızlasov'un eserleri) ulaşılmıştır: Buna göre, bugün Güney Sibiryâ'da yaşayan Hakaslar, eski tarih kaynaklarında zikredilen Yenisey Kırgızlarının doğrudan doğruya torunlarıdır.¹⁶⁹

Kırgızlar, tarihî bakımdan, VI.-X. asırlar arasında devam eden Türk kavimlerinin konfederasyonu esnasında Sayan-Altay, İrtiş boyu ve Doğu Tiyen-Şan'daki Türkler arasında şekillenmiştir. Moğolların doğudan gelişiyle Türkçe konuşan bu kavimlerden bir kısmı, Orta ve Batı Tiyen-Şan'a ve Pamir'e doğru hareket etmiştir. İşte bunlar, Yedi Su ve Maveraünnehr bölgesindeki Türk grupları, bilhassa Karluklar ve Uygurlar ile daha sonraki Moğol kavimleri Tiyen-Şan'da şekillenen Kırgız kavminin temelini teşkil etmişlerdir.¹⁷⁰ İşte bu VI. - X. asırlar

arasında, tarihî Kırgız Kağanlığı (Yenisey Kırgızları) Güney Sibiryâ'da hükümrân olmuştur.¹⁷¹

1207'de Cengiz Han'ın hükmü altına giren Kırgızlar, önce Cuci, sonra da Çağatay ulusuna dahil olurlar ve bu zaman içinde, Balkaş gölü ile İrtiş boyunda yaşarlar. XV. asır sonuna kadar Moğol İmparatorluğu'na tabi kalan Kırgızlar, sonra XVI. asır başlarında Alattoo dağlarına yerleşirler; bilhassa XV-XVI. asırlar arasında Kalmuk-Moğollarla mücadeleleri vardır.¹⁷²

XVI. asırda Yedi Su eyaletinde bulunan Kırgızlar, Moğol hanı Ahmed Han'ın oğullarından Halil Sultan idaresindeydi ve bir kısmı da Kazak hanlarına tabi bulunuyordu. Türkistan'ın kuzey kısmını hakimiyetleri altına alan Kalmuklar, Yenisey Kırgızlarından 3-4 bin çadırılık bir kabileye İli havzasında yerleşme müsaadesi verdiler. 1757'de bu devletin Çinliler tarafından ortadan kaldırılması üzerine, bu Kırgızlar, toptan Altay'a göç etmek istemişlerse de bir kısmı Kazaklar ve Altaylılarla karışmış ve ancak bir kısmı Yenisey'e, Sagay ve Kaçların yanına dönmüştür. Kırgızların kavmî teşkilatı ise, bugünkü şeklini, aşağı yukarı XVII. asırda almış olmalıdır. Tagay ve Adigine boylan bu kavmin başlıca esasını teşkil eder.¹⁷³ Kırgızlar XVII.-XVIII. asırlarda, Oyrat-Cungar hanlığına karşı da mücadele etmişler ve XIX. asrın ilk yarısında, Hokand Hanlığının hakimiyeti altında yaşamışlardır.¹⁷⁴

XIX. asrın bilhassa ikinci yarısında, Kırgız ülkesi de Rus işgali altına girer ve bir kısmı Yedi Su eyaletine dahil edilip Türkistan vilayetine bağlanır; bir kısmı ise, Sirderya ve Fergana eyaletleri ile birleştirilir. 1876'da Kırgızistan'ın güney kısmını da alan Ruslar, böylece 1860-1881 arasında Kırgızistan'ı tamamen ele geçirip¹⁷⁵ çok sert iskan siyaseti ile, Kırgızları çöl ve dağlık araziye doğru ittiği gibi, iktisadî baskıyla halkın büyük miktarda fakirleşmesine sebep olmuştur. Neticede de 1897'de Endican isyanı ve 1916 ayaklanması ile, bütün bölge halkı, bu idareye karşı baş kaldırmış ve Kırgızlar da bu mücadeleye faal olarak katılmıştır.¹⁷⁶ Bu son hareket Ruslar tarafından görülmedik bir zulüm ile bastırılmıştır.¹⁷⁷

164 R. R. Arat, *Kırgızistan*: İA., 6. cilt, 737. s.; A. İnan, age., 39. s.

165 A. İnan, age., 39. s.

166 R. R. Arat, age., 737. s.

167 R. R. Arat, age., 738. s.

168 *Kırgız* : Kırgız Sovyet Ensiklopediyası-3, Frunze, 1978, 561. s.

169 Aydarbek Köçkünov, N. Y. Bıçurın, *Yenisey Kırgızdan Tuuraluu : Kırgızdar - sancıra, tarih, muras, salt* - Bişkek, 1991, 73. s.

170 *Kırgız* : Kırgız Sovyet Ensiklopediyası-3, 561. s.

171 *Kırgız* : Kırgız Sovyet Ensiklopediyası-3, 566. s.

172 Wilhelm Radloff, *Manas Destanı, (Kırgız Türkçesi Metin - Türkiye Türkçesi Çeviri)* Yayıma Hazırlayan Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali, Ankara, 1995, 10. s.; krş. A. İnan, age., 40. s.; ayrıca bk. *Kırgız Sovyetlik Sotsialistik Respublikası-Ensiklopediya*, Frunze, 1983, 110. - 111. s.

173 R. R. Arat, age., 738. s.; krş. *Kırgız Sovyet Ensiklopediyası-3*, 561. s.

174 *Kırgız* : Kırgız Sovyet Ensiklopediyası-3, 561. s.

175 A. İnan, age., 40. s.

176 R. R. Arat, age., 739. s.

177 A. İnan, age., 40. - 41. s.; Bu hareket hakkında Kırgızistan'dan yeni yayımlar da ulaşmaktadır.

bk. *Ürkün-1916, tarihî-darektüv oçerker*, (başkı red. K. Cusupov) Bişkek, 1993.; ayrıca bk. *Şabdan Baatır*, (red. K. Cusupov; tüzüüçü N. Kaparov) Bişkek, 1992.

Çarlık Rusyasının yıkılması ile, bütün Türkistan Türklerinin birleşerek kurduğu Türkistan Cumhuriyeti, Sovyet devletinin güçlenip bu bölgeye tamamen hakim olmasından sonra parçalanmış ve Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan devletleri ile beraber Kırgızistan Cumhuriyeti de kurulmuştur.¹⁷⁸ 1924 yılına kadar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine dahil olan Kırgızlar, 1926'da Kara-Kırgız Muhtar Oblastı adını almış ve nihayet 1925'de Kara-Kırgız adı değiştirilip 1 Şubat 1926'da Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti diye adlandırılmıştır. Cumhuriyet, bugünkü statüsünü ancak 5. Aralık 1936'da kazanıp bir ittifak cumhuriyeti olmuştur.¹⁷⁹

Eski Kırgızlar, Orhon Yenisey âbidelerindeki alfabe ile yazılmış ve bugün Moğolistan, Güney Sibirya ve Talas vadisinde bulunan âbidelere sahiplerdir¹⁸⁰; ancak bu âbideler, o vakitlerde Kırgızların da kullandıkları umumî yazı dilinde yazılmış olduğundan ve Kırgızca da bugünkü haliyle o zaman söz konusu olmadığından, bunlarda Kırgızca şekiller aramak doğru olmaz. Bu yazıdan sonra, bin yıllık bir devirde, Kırgız ülkesinde yazının varlığı hakkında malumat yoktur.¹⁸¹

Yazılı edebiyatın olmadığı bütün tarihleri boyunca, Kırgızlar, büyük bir sözlü edebiyat geleneği meydana getirmişlerdir. Destanlar, Kırgız edebiyatının başlıca türüdür: *Manas*, *Kumanbek*, *Er Tabıldı*, *Kedeykan*, *Olcobay Menen Kışımcan* vs. destanlar yanında eski âdetlerle hayat pratikleri hakkındaki şiirler (*salt ırları*); bilmeçeler (*tabışmaklar*); ata sözleri (*makal* ve *ıllaklar*); kahramanlık destanları (*comoklar*); hikâye ve masallar; efsaneler, dinî ve lirik *ırlar* zengin Kırgız folklorunu, yani başlıca kültür vasıtalarını meydana getirmiştir.¹⁸²

Kırgız sözlü edebiyatının şaheseri ve aynı zamanda dünya edebiyatının da en uzun destanı olan *Manas* destanı, Kırgız Türklerinin uzun tarihlerinin safha safha izlenebileceği bir edebî yadigârı olarak, bugün de, anonim halde *manasçılar* tarafından yaşatılmaktadır.¹⁸³

¹⁷⁸ A. İnan, age., 41. s.

¹⁷⁹ Nadir Devlet, *Çağdaş Türkler*, 363. s.; ayrıca bk. Mustafa Öner, *Kırgızistan'da Resmî Dil ve Prof. Dr. K. Dıykanov*, Yeni Forum, Nisan-Mayıs 1997, cilt: 18, s. ayı: 335-336, 21-23. s.

¹⁸⁰ Bilhassa XX. asırda "Sovyet devrinden evvel Kırgızların yazısı yoktur" diye bir propaganda yapılmış ve Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Z. Bektonov ve T. Bayciyev gibi alimlerin yazdığı edebiyat kitabı, Orhun âbidelerini, Kırgızların da eski yadigârları olarak zikrettiği için takibata alınmış ve toplatılmıştır. Bu kitabın ilk haliyle baskısı son dönemde tekrar yapılmıştır: bk. Z. Bektonov - T. Bayciyev, *Kırgız Adabiyatı (Orto mekteptin IX klassı üçün hrestomatiya okuu kitabı)* Bişkek, 1993.

¹⁸¹ R. R. Arat, age., 740. s.; Kırgız Sovyet Ensiklopediyası-3, 565. s.

¹⁸² Kırgız Sovyet Ensiklopediyası-3, 562. s.; Kırgız Sovyetlik Sotsialistik Respublikası-Ensiklopediya, Frunze, 1983, 357. - 359. s.

¹⁸³ bk. Wilhelm Radloff, *Manas Destanı, (Kırgız Türkçesi Metin- Türkiye Türkçesi Çeviri)* Yayına Hazırlayan Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali, Ankara, 1995; *Manas Destanı (Nesir Haşinde Yazan: Keneş Cusupov; Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Prof. Dr. Fikret Türkmen - Alimcan İnyet)* Ankara, 1995; *Manas Destanı Üzerinde İncelemeler (Çeviriler-I)*, Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Fikret Türkmen, Ankara, 1995; Metin Ergun, *Manasçılar: Türk Kültürü*, 390. S., 599-609. s.; *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (haz. Prof. Dr. Emine G. Naskali) Ankara, 1995; *Uluslararası Manas Bilgi Şöleni* (haz. Prof. Dr. Sadık Tural) Ankara, 1995; ayrıca bk. A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1987, 99. - 164. s.

Kırgız *akınlarının* (ozan) şiiri de halk edebiyatına bağlı klâsikleşmiş bir tür meydana getirmektedir. *Akın şiiri*, bilhassa XIX. asrın ikinci yarısında gelişmiştir. Bu devirde, Bekmurat, Esenanman, Çoñdu Aytike, Naken, Sartbay Kalmırza vs. gibi *akır zaman* ve *ezüçüler* ile hesaplaşan 60 kadar ozan mevcuttur. Edebiyatın bu çeşidinde Toktogul Satılgañov, (1864-1933) eserleri bugün de halk arasında söylene gelen en meşhur isimdir.¹⁸⁴ Togolok Moldo, Barpı Alıkulov, Kalık Akıyev, Alımkul Usönbayev gibi kabiliyetli *ırçılar* da Togtogul'un talebesidir.¹⁸⁵

Kırgızlar da tıpkı Kazaklar gibi, XIX. asırda, İdil Uçal ve bütün Türkistan bölgesinde başlayan reform hareketlerine dahil olmuşlardır; ancak Kırgızların bilhassa yerleştikleri coğrafya ve sosyal hayat tarzları, medreseler gibi eğitim ve kültür merkezlerinin yayılmasını XX. asra kadar geciktirmiştir. Bu sebeple Kırgız edebiyatının ilk eserleri de ilkin buralarda basılmıştır: Mesela ilk mensur eserler kabul edilen Sıdık Karaçev'in hikâyeleri, Alma-Ata'da çıkan Kömek gazetesinde (1919) Tatar Türkçesiyle yayımlanmıştır.¹⁸⁶ Kırgız Türkçesi ile yazılan ilk eser 1911'de çıkan Moldo Kılıç Şamırkanuulu'nun *Zilzala* adlı ırlar kitabıdır.¹⁸⁷ 1924 yılında çıkmaya başlayan *Erkin Too* gazetesi (sonraki adı *Kızıl Kırgızstan*) ve *Leninçil Caş* gazetesi, edebî eserlere geniş yer vermişlerdir. Sovyet devletinin bilinen ilgisi sonunda, kültür ve edebiyat alanında büyük bir teşkilatlanma olmuş ve çok zengin bir sözlü geleneği olan Kırgız yazılı edebiyatı, bu asırda giderek gelişmiştir.

Sovyet devrinde Kırgız edebiyatı M. Bayciyev, A. Cakıpbekov, M. Murataliyev, K. Ömürkulov, Aalı Tokombayev, Kasımaalı Cantöşev, Kasımaalı Bayalınov, Kubanıçbek Malikov, Temirkul Ümötaliyev, Coomart Bökönbayev, Tügölbay Sıdıkbekov, Tölögön Kasımbekov, ve nihayet bütün dünyada meşhur olan Çingiz Aytmatov gibi yazarların eserlerinde yüksek bir dereceye ulaşmış haldedir.¹⁸⁸

¹⁸⁴ bk. Toktogul, *tandalmalar, ırlar*, Frunze, 1984.

¹⁸⁵ Kırgız Sovyetlik Sotsialistik Respublikası-Ensiklopediya, Frunze, 1983, 364. - 366. s.

¹⁸⁶ Salıcan Cigitov, *Algaçkı Kırgız Prozaları: Algaçkı Kadamdır (Kırgız cazuuçularının 20-30 cıldardığı prozası)* Frunze, 1981, 3. s.

¹⁸⁷ Z. Bektonov - T. Bayciyev, *Kırgız Adabiyatı*, Bişkek, 1993, 8. s.; R. R. Arat, age., 746. s.; *Zilzala*, Prof. Dr. K. Dıykanov'un şahsî gayretleriyle tekrar yayımlanmıştır: *Molla Kılıç Törekeidin, Kissa-i Zilzala*, Frunze, 1991, 35 + 18 s.

¹⁸⁸ bk. Emine Gürsoy Naskali, *XX. Yüzyıl Sovyet Kırgız Edebiyatı*: TD., 505. sayı, 25. - 36. s. ve 506. sayı, 125. - 136. s.; E. G. Naskali, *Yirminci Yüzyıl Kırgız şiiri*, TD. 531, 998-1043. s.; *Algaçkı Kadamdır (Kırgız cazuuçularının 20-30 cıldardığı prozası)* Frunze, 1981; *Kırgız Sovyet Adabiyatı (orto mekteptin X kalası üçün hrestomatiya) tüzgöndür*: Ş. Adıyev, Z. Cantakova, C. Subanbekov, Frunze, 1986; *Povestter* (tüzgön: Keleşbek Asanaliyev) Frunze, 1984.; *A Kirghiz Reader* (by Hu Zhen-hua and Guy Imart) Indiana University, 1989.

4. Bugünkü Kıpçak Türkçesi ve Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri:

Biz bu çalışmada, bugüne kadar, Türk lehçelerinin tasnifinde, bu geniş gruba adlandırmak üzere kullanılan Kıpçak adını, yukarıda tanıtilen lehçelerin genel adı olarak kullanacağız. Bugünkü durumda, siyasî ve sosyal bir bağlayıcılığı olmamasına rağmen, dil üzerinde yapılan çalışmamızda ortaya çıkan sonuçlara göre, **Bugünkü Kıpçak Türkçesi** terimini, bu gruptaki Türk lehçeleri için ortak bir ad olarak kullanmak mümkün görülmektedir.

Yukarıda sırasıyla gördüğümüz bugünkü Kıpçak lehçelerinin, hepsinin dil ve edebiyat malzemesine ulaşarak, teker teker karşılaştırmak, ancak gelecek çalışmaların konusu olabilir. Biz, bu çalışmada, tarihi yazı dili geleneğinin devamlılığı, bugünkü dil ve edebiyat kaynaklarının daha iyi izlenebilmesi ve kendi alanı dışındaki komşu ve akraba lehçeleri temsil etme kabiliyetleri gibi ölçüleri göz önünde tutarak, Tatar, Kazak ve Kırgız lehçelerini, Bugünkü Kıpçak Türkçesinin ortak özelliklerine ulaşabileceğimiz üç lehçe olarak seçtik.

Çalışmamızda şekil bilgisi ağırlıktadır ve dolayısıyla karşılaştırmalarda da morfen benzerlikleri veya farkları hedef tutulmuştur. Mesela Tatar, Başkurt, Karaim ve Kırım lehçelerinin, şekil bilgisi bakımından karşılaştırılması, bizim bu maksadımıza uygun gelmeyeceği gibi, fazlasıyla tekrara yol açacaktı. Buna rağmen, ses yapısı bakımından yapılacak detaylı bir çalışmada, mesela Tatar, Başkurt ve Kazak lehçelerinin karşılaştırılması, Genel Türkçenin ses yapısı için dikkat çekici sonuçlar verebilirdi. Bütün bunlara dayanarak seçtiğimiz Tatar, Kazak ve Kırgız lehçeleri, şekil bilgisi bakımından, kendileri dışında, şu lehçeleri de temsil edebilecek kabiliyette görünmektedir:

I. Tatar Türkçesi - göçler yolu ile yayıldığı geniş alan (Polonya, Litvanya, Batı Sibirya) dışında, *Başkurt, Karaim, Kırım, Karaçay-Balkar, Kumuk* lehçeleri grubu;

II. Kazak Türkçesi - şu an konuşulduğu geniş alan dışında, *Karakalpak, Nogay* ve kısmen de *Kumuk* lehçeleri grubu;

III. Kırgız Türkçesi de kendisi dışında, yakın olduğu *Altay Türkçesi* ile Güney Sibirya'daki *Hakas* ve *Şor* vs. lehçeleri grubu.

5. Alfabe ve Yazı

Bu çalışmada konu edilen Tatar, Kazak ve Kırgız lehçelerinin yazısı için, bugün kullanılan, Rus alfabesi esaslı alfabelerde, dili ses yapısına uygun şekilde yazmak, her sese tek bir işaret kullanmak ve en mühimi de, aynı alfabeyi kullanan komşu ve dildeş halklarla yazının birleştirici vasfı dolayısıyla anlaşmak vs. gibi ilmî ve pratik maksatlara hiç dayanılmamış; tam aksine, yazı ve alfabelerle

başlanan bölme ameliyatı mümkün olan her alana taşınmıştır.¹⁸⁹ Hazırlığı, geçen asrın sonlarında başlayan Rus esaslı Türk alfabeleri projesi, 1930'ların sonunda resmen tatbik edilmeğe başlanmıştır. O zamandan beri, hemen hemen elli yıldır kullanılan Tatar, Kazak ve Kırgız alfabelerinin birleştirilmiş listeleri, harf sırasının karşılaştırılması imkânını vermektedir.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Tat.	a	b	v	g	d	-é	yo	j	z	i	y	k	l	m	n	o	p	r	s
Kzk.	a	è	b	v	g	g	d	ye	yo	j	z	i	y	k	k	l	m	n	ñ
Kırg.	a	b	v	g	d	e	yo	c	z	i	y	k	l	m	n	ñ	o	ö	p

	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38
Tat.	t	u	f	h	ts	ç	ş	şç	'	ı	'	é-	yu	ya	e	ö	ü	c	ñ
Kzk.	o	ö	p	r	s	t	uv	u	ü	f.	h	h	ts	ç	ş	şç	'	ı	i
Kırg.	r	s	t	u	ü	f	h	ts	ç	ş	şç	'	ı	'	e	yu	ya	-	-

	39	40	41	42
Tat.	h	-	-	-
Kzk.	'	e	yu	ya
Kırg.	-	-	-	-

Burada görüldüğü üzere Kazak alfabesi 42, Tatar alfabesi 39, Kırgız alfabesi de 36 işaret ile sayıca birbirinden farklıdır.

Rus alfabesinden ilham alan bu alfabelerden, mesela Tatar alfabesinin ilk 33 işareti Rus alfabesi ile tam bir paralellik gösterirken, Tatar Türkçesinin ses ihtiyacı olan ilâve 6 harf de, listenin sonuna, kabaca konmuştur. Bu, geometrik bir yapıştırmadır; Tatar alfabesinde, sondaki 6 harfin grafik ve fonetik olarak

¹⁸⁹ Sovyetler Birliğinde tatbik edilen Türk alfabeleri için bk. K. M. Musayev, *Alfavit yazıkov narodov SSSR*, Moskva, 1965, 28. - 34. s.; krş. Ahmet B. Ercilasun, *Ömeklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara, 1990.; ayrıca Türk lehçelerinin bu alfabelerle yazılmasında esas olan imlâ prensipleri hakkında bk. *Orfografi tyurkskih literaturıh yazıkov SSSR* (red. K. M. Musayev), Moskva, 1973; ayrıca bk. Mustafa Öner, *Ortak Türk Alfabesi Hakkında Notlar*, Yeni Türkiye - Türk Dünyası: Özel Sayısı, yıl:3, sayı:15-16, 1997, 207-211. s.

bağlı bulunduğu *é-e, o-ö, u-ü, c-ç, n-ñ* gibi yakınlıklara, sıralamada hiç itibar edilmemiştir.¹⁹⁰

Kazak alfabesindeyse, hiç olmazsa bu titizliğin gösterilmiş olduğunu görüyoruz; esas olan 33 Rus harfine ilâveten, Kazakça işaretler bu iskelete doldurulmuştur. Böylece daha iyi bir sıralama ile elde edilen Kazak alfabesi, çok yakınındaki Tatar alfabesi ile, harf sıralamasında epeyce ayrı düşmüştür.

Kırgız alfabesi de, esas Rus alfabesine 3 harf ilâve edilerek yapılmıştır. Bu harflerin de *n-ñ, o-ö, u-ü* komşuluğuna dayanarak konduğu görülüyor; ancak böylece ulaşılan Kırgız alfabesinin, kendisine benzeyen Tatar alfabesi ile dahi çakışmadığı ortadadır. Kaldı ki, Kırgız Türkçesinin kendisine en yakın Kazak lehçesinden bu kadar ayrılan bir alfabe ile yazılması da, bu alfabe değişikliği esnasında yürütülen bilimden ve pratikten uzak operasyonlara bağlıdır.

Yukarıda birleştirdiğimiz üç alfabede, sırası birbiriyle denk olan, sadece baştaki *a* harfidir. Mukayeseye devam edince, şu tutarsızlıklar da görülecektir: 16. sırada *o-l-ñ*; 17. sırada *p-m-o*; 18. sırada *r-n-ö*; 19. sırada *s-ñ-p*; 20. sırada *t-o-r*; 21. sırada *u-ö-s*; 22. sırada *f-p-t*; 23. sırada *h-r-u*; 29. sırada *ı-f-ş* vs. Her üç lehçenin alfabesi için, en azından, Rus alfabesi esas alınıp kendi ihtiyaçları olan sesler de buna ilâve edilseydi, hiç değilse ilk 33 harfte paralellik olurdu ve bu da lehçeler arasında, ortalama % 84 nisbetinde alfabe birliği meydana getirirdi. Alfabeleri yapan organın, bundan şuurlu olarak kaçındığı anlaşılıyor.

Bu alfabelerle seslerin işaretlenmesinin de, hiç pratik bir şekilde yapılmadığı görülüyor: Tatar Türkçesindeki *é* sesini söz başında ve içinde ayrı ayrı (yazı: *égét* okuma: *yégét*; yazı: *éş* - okuma: *yış*; fakat yazı: *bélen* - okuma: *bélen* vs.) yazmak ve hem *yı* hem *yé* heceleri için kullanmak alfabe tekniğine hiç uymamaktadır.

Kazak Türkçesinde söz başında *ye-* hecesini okutmak için *e* harfini kullanmak gerekmezdi, bu ses birliği için, sırayla *y* ve *e* harflerinden faydalanmak mümkün olurdu. Ayrıca, Kazak alfabesinde ikiz ünlü olduğu düşünülen *ıy / iy, uv / üv* heceleri için ayrıca bir harf de hiç gerekmezdi, bunlar iki harfle yazılabilir; bu ikiz ünlü harfleri ile Kazak alfabesi gereksiz yere, iki harf genişlemiş haldedir. Kırgız alfabesi, üç alfabede de müşterek olan kusurlar dışında, en pratik alfabe gibi görünmektedir. Kazak alfabesindeki *g-g* ve *k-k* farklarının ihmal edilmesi de her hangi bir karışıklık doğurmayacaktır; ünlülerde damak uyumunun ve ünlü-

ünsüz uyumlarının tam olduğu bu Kıpçak lehçelerinde, tıpkı Tatar ve Kırgız alfabelerinde olduğu gibi ön damak ve arka damak ünsüzleri aynı işaretlerle gösterilebilirdi. Nitekim, bu, Türkiye alfabesinde, pratikte, bir mesele olmamıştır.

Bilhassa Tatar ve Kazak lehçelerinin yazısında, heceler arasında, ikiz ünlülü (diftonglu) imlânın kullanılması da, Türk diline yakışmayan bir grafik görüntü teşkil etmektedir. (yazı: *başlauında* - okuma: *başlavında*; yazı: *suında* - okuma: *suvında*; yazı: *kaeruın* - okuma: *kayıruvın* vs.)

Bütün bunların yanı sıra, sadece alınma sözcükler için gereken harfleri ve işaretleri kullanmak da, dille değil, siyasetle ilgili bir durum gibi görünüyor: Bu alfabelerde bulunan *yo, ts, şç, ('), yu, ya* harfleri, Rusça alınma sözcüklerin orijinal imlâsında kullanılmaktadır. Bu işaretlerin bilhassa Tat.'da yerli sözcüklerin imlâsı için de kullanılması, yine dil biliminin çok dışında bir adımdır. Her hangi bir dildeki alınma sözcük, o dilin ses ve anlam şartları içinde yaşama şansı vermeden, asil şekillerinin yazılması hususunda imlâ kanunu koymak, dil bilimi ile açıklanabilecek bir şey değildir. Rus dilinin ortak kullanımı için bir tedbir olarak düşünülen bu orijinal imlâ prensibinin, önceden düşünülmemiş bir faydası da olmuş ve asil imlâları ile yazılan bu sözcükler, Türk lehçelerinin ses yapısına yabancı kalarak, normal bir sözcük hayatını yaşamamış ve bilhassa Sovyet devrinde dil dışı, anormal yollarla dahil edilen bu sözcükler, son yıllarda millî ve yerli reaksiyonlarla, terk edilmeğe başlamıştır. Türk lehçelerinden izlediğimiz, son yılların yazılı basınında, *ekonomika > iktisat, psikologiya > ruhiyat* vs. gibi değişimlerin teklif ve telkin edildiği listeler yayımlanmaktadır.

¹⁹⁰ Latin esaslı Tatar alfabesi (*Yañelif*) ve daha sonra mecbur edilen Kiril esaslı Tatar alfabesinin dille hiç ilgisi olmayan, VKP(b) Tataristan Ülke Komitesi kararlarına dayandığı yeni çalışmalarla iyice ortaya çıkarılmıştır. Bu konuda arşiv belgelerini mükemmel kullanan Prof. Dr. Ebrar Kerimullin, Rus alfabesinin hemen hemen aynı olan Tatar alfabesinin olgunlaştırılmasına dair hareketlerin, devlet aparatından nasıl geri çevrildiğini bütün yönleriyle anlatmıştır (E., Kerimullin, *Tél Milletnérî Sakıısı*, Kazan, 1997, 10-94. s.).

Bu çalışmada incelenen Tatar, Kazak ve Kırgız lehçeleri için kullandığımız alfabe şudur:

	Tat.	Kzk.	Kırg.
a	А а	А а	А а
b	Б б	Б б	Б б
c	Ж ж	Ж ж	Ж ж
ç	Ч ч	Ч ч	Ч ч
d	Д д	Д д	Д д
è	-	Ә ә	-
e	Ә ә	Е е	Е е
é	Е е	-	-
f	Ф ф	Ф ф	Ф ф
g	Г г	Г г	Г г
h	Һ һ	Һ һ	Һ һ
i	Ы ы	Ы ы	Ы ы
ı	И и	И и	И и
j	Ж ж	Ж ж	Ж ж
k	К к	К к	К к
l	Л л	Л л	Л л
m	М м	М м	М м
n	Н н	Н н	Н н
ñ	Н н	Н н	Н н
o	О о	О о	О о
ö	Ө ө	Ө ө	Ө ө
p	П п	П п	П п
r	Р р	Р р	Р р
s	С с	С с	С с
ş	Ш ш	Ш ш	Ш ш
t	Т т	Т т	Т т
u	У у	У у	У у
ü	Ү ү	Ү ү	Ү ү
v	В в	В в	В в
y	Й й	Й й	Й й
z	З з	З з	З з

6. Kaynaklar ve Kısaltmalar

(Burada, sadece Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi için kullanılacak kaynakların ismi verilmiş, Giriş bölümünün kaynakları tekrar zikredilmemiştir.)

6.1. Gramerler

- AH. Reşid Rahmeti ARAT, Atabetü'l-Hakayık, İstanbul, 1951.
- T. K. AHMATOV - S. ÖMÜRALİYEVA, Kırgız Tili, (Fonetika- Leksika) Frunze, 1990.
- AKT. S. DAVLATOV - S. KUDAYBERGENOV, Azırkı Kırgız Tili, Morfolojiya, Frunze, 1980.
- Gıybad ALPAROV, Saylanma Hézmetler, (Tatar grammatikası hem gomumi tél béléme meseleleré) Kazan, 1945.
- R. Rahmeti ARAT, Türk Dilinin İnkişafı (III. Türk Tarih Kongresine sunulan tebliğ): Makaleler, I. cilt, 297. - 310. s.
- ATŞ.-Dizin. Mustafa ÖNER, "Abdullah Tukay'ın Bir Şiiri: Şürelî" (Dizin): Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VI. cilt, İzmir, 1991, 193.-239.s.
- J. ARALBAYEV, Kazak Fonetikası Boyınşa Etyüdter, Almatı, 1988.
- N.A.BASKAKOV(red.), Karaçay - Malkar Tilni Grammatikası, (Fonetika, Morfolojiya Sintaksis) Nalçık, 1966.
- Başk. Başkurt Türkçesi
- U. Ş. BAYÇURA, Zvukoy stroy tatarskogo yazıka, çast I, - Eksperimental'no fonoteçiseskiy oçerk, Kazan, 1959.
- " " Zvukoy stroy tatarskogo yazıka, çast II, -V svyazi s nekotorimi drugimi tyurkskimi i finno-ugorskimi yazıkami, Kazan, 1961.
- " " A. M. Şçerbak, Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov, Leningrad, 1970, 204 s. /tanıtma-tenkit/ (Central Asiatic Journal, Vol. XX, no:1-2, 1976, 115-145. s.'daki Rusça aslından çev.:Muvaffak Duranlı-baskıda-)

- Ahmet CAFEROĞLU, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1968.
- Çağ. Çağatay Türkçesi
- Saadet ÇAĞATAY, Türk Lehçeleri Örnekleri - II, (Yaşayan Ağız ve Lehçeler) Ankara, 1972.
- Saadet ÇAĞATAY, Kazan Lehçesinde *İndi* : Jean Deny Armağanı, Ankara, 1958, 71. - 75. s.
- " " Kazan Lehçesinde Bazı Tekitler: Nemeth Armağanı, Ankara, 1962, 103. - 110. s.
- ÇEK. Janos ECKMANN, Çağatayca El Kitabı, (çev: Günay KARAAĞAÇ) İstanbul, 1988.
- Jean DENY, Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi), (çev. Oytun Şahin) Ankara, 1995.
- K. DIYKANOV, Kırgız Tilinin Tarihine, Frunze, 1980.
- " " Özbek Cana Kırgız Tilinin Salıştırma Fonetikası, (okuu kural) Frunze, 1986.
- " " Kırgız Tilinin Kürsötmö Kuralları, Almatı, 1990.
- " " Kırgız Tilinin Tarihi - I (Sozılma Ündüvler Cana Diftong) Bişkek, 1990
- N. K. DMİTRİYEV, Etude sur la phonétique bachkire: Journal Asiatique, Avril-Juin (210) 1927, 193 - 252. s.
- " " Sroy tyrukskih yazıkov, Moskva, 1962.
- DTCFD. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi
- Janos ECKMANN Harezmi Türkçesi: Tarihi Türk Şiveleri (Mehmet Akalın), Ankara, 1988, 173. - 210. s.
- A. B. ERCİLASUN Kazak Türkçesinin Kısa Grameri: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Ankara, 1991, 1047. - 1060. s.

- " " Kırgız Türkçesinin Kısa Grameri: age, 1061.-1072.s.
- " " Tatar Türkçesinin Kısa Grameri: age, 1087.-1096.s.
- " " Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Ankara, 1990.
- ETG. A.von GABAİN, Eski Türkçenin Grameri (çev: Mehmet Akalın) Ankara, 1988.
- ETİ. Kemal ERASLAN, Eski Türkçede İsim-Filler, İstanbul, 1980.
- ET. Eski Türkçe (VIII.- XIII. asırlar arasındaki Türk yazı dili)
- F. S. FASEYEV, Kratkiy grammatičeskiy spravočnik tatarskogo yazıka: Tatarsko - ruskiy slovar', Moskva, 1966, 807. - 863. s.
- T. M. GARİPOV, Kıpçakskie yazıki Uralo-Povolj'ya (Opit sinhroničeskoj i diahroničeskoj harakteristiki) Moskva, 1979.
- GAA. Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları dergisi (İstanbul)
- R.J.HEBERT-N.POPPE, Kirghiz Manual, Indiana University, 1963.
- Hezérge Başkort Télé, (red: Z. G. URAKSİN - K. G. İŞBAYEV)Öfö, 1986.
- Hezérge Tatar Télé Fonetikası (tözüvçesé: F. M. Hisamova) Kazan, 1987
- İA. İslam Ansiklopedisi
- Abdülkadir İNAN, Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon) Meselesi: Makaleler ve İncelemeler, II. cilt, Ankara, 1991, 71. -81. s.
- F. G. İSHAKOV, Obşçaya harekteristika tyurskogo vokalizma: İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskih yazıkov - çast pervaya, fonetika, Moskva, 1955, 53. - 59. s.

- " " Harekeristika otdel'nih glasnih sovremennih tyurkskih yazıkov: İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov - çast pervaya, fonetika, Moskva, 1955, 60. - 114. s.
- A. Fehmi KARAMANLIOĞLU Gülistan Tercümesi, (Seyf-i Sarayı, Kitab Gülistan bi't-türkî) İstanbul, 1978.
- KE. Kardeş Edebiyatlar dergisi, Erzurum - İzmir.
- Kzk. Kazak Türkçesi
- KazTG.-1955. S. KENESBAYEV - A. İSKAKOV - K. AHANOV, Kazak Tili Grammatikası, (I Bölüm) Almatı, 1955.
- KazTG.-1967. M. BALAKAYEV - T. KORDABAYEV - A. HASENOVA - A. İSKAKOV, Kazak Tiliniñ Grammatikası-I, Morfolojiya, Almatı, 1967.
- KBG. Ahmet B. ERCİLASUN, Kutadgu Bilig Grameri - Fiil, Ankara, 1984.
- S. K. KENESBAYEV - N. B. KARAŞEVA, Kazahskiy yazık: Yazıki naradov SSSR. - Tyurkskie yazıki, Moskva, 1966, 320. - 339. s.
- Kıp. tarihî Kıpçak Türkçesi
- KıpTG. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara, 1994.
- Kırg. Kırgız Türkçesi
- KırgTG. Kırgız Tilinin Grammatikası- Morfolojiya, (redaktorlar: B. ORUZBAYEVA, S. KUDAYBERGENOV) Frunze, 1964.
- KKT. Ahmedî İSKAKOV, Kazırgi Kazak Tili, Almatı, 1991.
- KT. J. TÜYMEBAYEV, Kazak Tili, (grammatikalık anıktagış) Almatı, 1991.
- T. Halasi KUN, Orta Kıpçakça q-, k-, > o Meselesi : Türk Dili ve

Tarihi Hakkında Araştırmalar - I (F. Köprülü'nün Doğumunun 60. Yıldönümünü Kutlamak İçin Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu Tarafından Çıkarılmıştır) Ankara, 1950, 45. - 61. s.

- " " Philologica III. -Kazan Türkçesine Ait Dil Yadıgârları:- Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, 7. cilt, 1949, Ankara, 603. - 644. s.
- Kutb. Necmettin HACIEMİNOĞLU, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, İstanbul, 1968.
- Maytı-Dizin. Şinasi TEKİN, Uygurca Metinler II: Maytısimıt, Ankara, 1976.
- E. N. NADJİP İstoriko - sravnitel'niy slovar' tyurkskih yazıkov XIV veka; na materiale "Hosrau i Şirin" Kutba, Kniga I, Moskva, 1979.
- E.N.NURMAHANOVA, Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası, Almatı, 1971.
- " " Kazırgi Kazak Tili, Almatı, 1982.
- Nicholas POPPE, Bashkir Manual, (Descriptive Grammar and Texts with A Bashkir-English Glossary) Indiana University, 1962.
- " " Tatar Manual, (Descriptive Grammar and Texts with A Tatar-English Glossary) Indiana University, 1963.
- Omeljan PRİTSAK Kıpçakça: Tarihi Türk Şiveleri, Ankara, 1988, 111. - 122. s.
- Martti RÄSÄNEN Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, Helsinki, 1949.
- Martti RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Helsinki, 1957.
- B.A.SEREBRENNIKOV- N. Z. GADJİYEVA, Sravnitel'no - istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Moskva, 1986.

Sravnitel'no - istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov - fonetika, (otvetstven. red.: E. R. TENİŞEV) Moskva, 1984.

A. M. ŞÇERBAK, Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov, Leningrad, 1970.

Tat. Tatar Türkçesi

TD. Türk Dili dergisi (Türk Dil Kurumu, Ankara)

TDA. Türk Dünyası Araştırmaları dergisi (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul)

TDAYB. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten (Türk Dil Kurumu, Ankara)

TDB. Muharrem ERGİN, Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 1983.

TDDE. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi (Türk Dil Kurumu, Ankara)

TDED. İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

TDEK. Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1992.

Şinasi TEKİN, Eski Türkçe: TDEK., Ankara, 1992.

TG. Tatarskaya grammatika-I, (red.: M. Z. Zakiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnatullina) Kazan, 1993.

TK. Türk Kültürü dergisi (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara)

TKA. Türk Kültürü Araştırmaları dergisi (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara)

TM. Türkiyat Mecmuası (İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü)

M. TOMANOV, Kazak Tiliniñ Tarihiy Grammatikası, Almatı, 1988.

" " Türkü Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası, Almatı, 1992.

TTG. V. N. HANGİLDİN, Tatar Têlé Grammatikası, (morfolojiya hem sintaksis) Kazan, 1959.

TTŞ. Tarihi Türk Şiveleri, (haz. Mehmet Akalın) Ankara, 1988.

TT. Türkiye Türkçesi

TZ. (Et-tuhfetü-z-zekiyye) Izıskanıy dar tyurkskomu yazıku, (Grammatičeskiy traktat XIV v. na arabskom yazıke) pod redaktsiyey akademika A. N. Kononova, Taşkent, 1978.

UAJb. Ural-Altaysche Jahrbücher

B. M. YUNUSALİYEV, Kirgizskiy yazık: Yazıkı naradov SSSR. - Tyurkskie yazıkı, Moskva, 1966, 482 - 505. s.

M. Z. ZAKİYEV, Tatarskiy yazık: Yazıkı naradov SSSR. - Tyurkskie yazıkı, Moskva, 1966, 139. - 154. s.

F. Z. ZEYNALOV, Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası, Bakı, 1974.

Kakuk ZSUZSA Mai Török Nyelvek-I Bevezetes, Budapest, 1976.

6.2. Sözlükler:

Abay Tili Sözdigi, (Jalpi redaktsiyasın baskargan filologiya gıımdarınıñ doktorı: A. İSKAKOV) Almatı, 1968.

Arab - İnan Kirme Sözderiniñ Kazakşa - Orısşa Sözdigi, (L. Z. RUSTEMOV) Alma-Ata, 1989

Başkortsı-Russa Hüzlék (K.Z. Ahmerov, T.G. Baişev, G.R. Karimova, E.E. Yuldaşev) Moskva, 1958.

Divanü Lugat-it-Türk Dizini, Ankara, 1972.

Kazahsko - russkiy slovar' (H. MAHMUDOV, G. MUSABAYEV) Almatı, 1987.

Kazak Türkçesi Sözlüğü, (terc.: Hasan ORALTAY, Nuri YÜCE, Saadet PINAR) İstanbul 1984.

Kazakh - English Dictionary, (Boris N. SHNİTNIKOV) The Hague, 1966.

Kırgız Sözlüğü (K. K. YUDAHİN'den çev: Abdullah TAYMAS) I-II cilt, 1988.

Kırgız Tilinin Sinonimler Sözdüğü (Ş. CAPAROV, K. SEYDAKMATOV) Frunze, 1984.

Kırgızça - Orusça Sözdük (K. K. YUDAHİN) Moskva, 1965.

KTTS. Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdüğü, X cilt, Almatı, 1976.

Kutadgu Bilig III, İndeks, İstanbul, 1979.

Nogaysko - russkiy slovar', (N. A. Baskakov) Moskva, 1963.

Orısça - Kazakça Sözdik, II cilt, Almatı, 1978.

Russko- tatarskiy slovar', Kazan, 1971.

Russko - turetskiy slovar', (V. G. ŞÇERBİNİN) Moskva, 1989.

Татар Теленен Дialektologik Süzlégé, Kazan, 1969.

Tatarisch - Deutsches Wörterbuch, (Tamurbek DAWLETŞHİN, Irma DAWLETŞHİN, Semih TEZCAN) Wiesbaden, 1989.

TRS. Tatarsko - russkiy slovar', Moskva, 1966.

TTAS. Татар Теленен Аñлатмалı Süzlégé, III cilt, Kazan, 1977-1981.

6.3. Edebî Metinler

Tat.

Al. Ayaz (Gayaz) İshaki, Zindan (roman), Kazan, 1991.

AT1.; AT2. Abdullah (Gabdulla) Tukay, Eserler- biş tomda, I.-II. cilt, Kazan, 1985.

AT1990 Abdullah (Gabdulla) Tukay, (şigirler, ekiyetler, poemalar) Kazan, 1990

ATŞ. Mustafa Öner, "Abdullah Tukay'ın Bir Şiiri: Şürelî"(Metin): Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VI. cilt, İzmir, 1991, 193.- 239. s.

FE. Fatih Emirhan, Söyénbike (hikâye): İdil (Tatar Yeşleré Jurnalı) 91-2. sayı, Kazan, 1991, 4. - 6. s.

Hesen Tufan Tatar Poeziyesé Antologiyesé, II.kitap,Kazan,1992,16.- 23.s

HTF. Hesen Tufan, Güzel Gam, (şiiirler) Kazan, 1990.

HTK. Hadi Taktaş, Saylanma Eserler, Kazan, 1961.

MM. Mõhemmet Mehdiyev, Behilleşüv,(roman) Kazan, 1990.

RM. Rinat Mõhemmediyev, Kéneriy Çitlék Koşı (roman), Kazan, 1990.

SC. Sedri Celal, Dim Buyında (hikâye): Kazan Utları(Tatarstan Yazuvçılar Bérlegé Jurnalı) 1991-3. sayı, 90.- 32. s.

Kzk.

AK1. Abay Kunanbayev, Şigarmalar-eki tomдық, I. cilt, Almatı, 1968.

AKKS. Abay Kunanbayev, Kara Sõzder: Şigarmalar-eki tomдық, II. cilt, Almatı, 1968, 145. - 228. s.

İE. İlyas Esenberlin, Gaşıktar - Aykas, (roman) Almatı, 1975.

MÈ1. Muhtar Èvezov, Şigarmalar, birinşi tom, Almatı, 1967.

MÈ4. Muhtar Èvezov, Şigarmalar, tørtinşi tom, Almatı, 1968.

OS. Olcas Süleymenov, Aziya (roman), Almatı, 1992.

SB. Sevirbek Bakbergenov, Şokan: Juldız (Kazakstan Jazuvşılar Odagınıñ Organi) 1985-6. sayı, Almatı, 1985, 10. - 78. s.

- Ş. Şekerim, öleñder hem poemalar, Almatı, 1988.
- TA. Tahavi Ahtanov, Kaharlı Kűnder, (roman) Almatı, 1976.
- Tİ. Turmagambet İztilevov (seçme şiirleri): Bes Gasır Jırlaydı, ekinşi tom, Almatı, 1989, 448. - 471. s.
- Kırg.**
AC. Aşım Cakıpbekov, Teñiri Manas (roman): Ala Too, (Kırgızstan Cazuuçular Soyuzu Meneñ Madaniyat Ministerstvosunun Organi) 1991-9/10. sayı, Bişkek, 1991, 156. - 183. s.
- ÇA1963. Çıñgız Aytmatov, Birinçi Mugalim: A Kirghiz Reader (by Hu Zhen-hua and Guy Imart) Indiana University, 1989, 148. - 156. s.
- ÇA1983. Çıñgız Aytmatov, Kılım Karıtar Bir Kűn (roman): Ala Too, 1983-8. sayı, Frunze, 1983, 6.- 80. s.
- ÇA1984. Çıñgız Aytmatov, Erte Kelgen Turnalar: Povestter, Frunze, 1984. 5.- 94. s.
- ÇA1986. Çıñgız Aytmatov, Akbara Meneñ Taşçaynar (roman): Ala Too, 1986-3. sayı, Frunze, 1986.3.- 28. s.
- ÇA1991. Çıñgız Aytmatov, Betme-Bet (roman): Ala Too, 1991- 9/ 10. sayı, Bişkek, 1991, 29. - 73. s.
- MM. Musa Murataliyev, Cañı Konuş: Povestter, Frunze, 1984, 219. - 283. s.
- NB. Nasirdin Baytemirov, Sıyırçı (roman): Ala Too, 1986-4. sayı, Frunze, 1986, 10. - 55. s.
- T. Toktogul, Tandalmalar - İrlar, Frunze, 1984.
- TS. Tűgölbay Sıdıkbekov, Coşbay (roman): Ala Too, 1983- 10. sayı, Frunze, 1983, 3.- 48. s.
- TÜ. Temirkul Ümitaliyev, İrlar: Ala Too, 1991- 9/10. sayı, Bişkek, 1991, 150. - 152. s.

II. SES BİLGİSİ

Bu bölümde, araştırma konumuz olan üç lehçenin ses yapılarını ele alacağız. Sesler, önce ünlüler sonra ünsüzler olmak üzere sırayla tanıtılıp farkları ve ortaklıkları gösterildikten sonra, lehçelerdeki ses olayları incelenecektir.¹

1. Ünlüler

Bu lehçelerde, birer fonem olarak yer alan toplam on tane ünlü vardır: **a, è, e, ı, é, i, u, ü, o, ö.**

1.1. **a** sesi arka damakta, geniş-düz olarak ve açık telâffuz edilir. **a** sesinin telâffuzunda dilin arka kısmı yükselir, dil ucu arkaya doğru çekilir. Bu ünlü, Tat.'da bilhassa birinci ve ikinci hecelerde, arka damaklık (küçük dil) dudaklık ve yumuşak ünsüzlerin yanında yuvarlak telâffuz edilir: Tat. *âpa* "hala, teyze", *âvil* "köy", *vâkıt*, *bâla*, *kâla* "şehir", *nârat* "çam", *yâña* "yeni; henüz", *yâmav* "yama" vs.; fakat bunun yanı sıra, çok heceli sözlerin son hecelerinde, diş-damak ünsüzlerinden sonra telâffuzu TT.'deki gibi düzdür:

Tat. *urmânda*, *kâlâda*, *âlgânda* "aldığında", *bâşkâlarğa* "başkalara" vs.

Kzk. **a** sesinin telâffuzu aynıdır; fakat Tat. **a** sesindeki yuvarlak telâffuzlu varyantı yoktur: Kzk. *aga*, *at*, *bala*, *balalar*, *habar*, *jasa*- "yapmak", *jazgan* "yapmış" vs.

Kırg. **a** sesinin telâffuzu aynıdır. Kırg. **a** ünlüsünün ön damak ve diş ünsüzleri yanında, teşekkül noktası biraz öne kayarken (Kırg. *ata*, *apa*) arka damak ünsüzleri yanında da arkaya doğru çekilir. (Kırg. *kak* "kuru", *taka* "nal" vs.)

1.2. **è** sesi ön damakta, geniş-düz ve açık olarak telâffuz edilir. Kzk.'a mahsus bu ünlü, çoğu zaman ilk hecede ve vurgulu olarak bulunur. Aslen **a** sesinden türeyen (Kzk. *alıp kel* -> *èkel*- "getirmek"; *alıp ber* -> *èper*- "götürmek" vs.) bu ünlü, belki gelişmesini henüz bitirmediği için, ama daha çok da vurgu sebebiyle, mesela TT. **e** sesine göre daha uzun telâffuz edilir. Daha çok alınma sözlerde (Ar. ve Far.) görülmektedir. (Kzk. *èdebi*, *èdet* "âdet", *èzir* "şimdi", *èrkim* "herkes", *dèvlet*, *bèle* "bela", *mèdeni* vs.)

Tat.'da ve Kırg. yazı dilinde bu ses yoktur; Kırg.'ın güney ağzlarında ve bilhassa da alıntı sözlerde görülür²: *kèr* "sağır", *kèl* "kel, dazlak", *èèlem* "âlem", *èèlim* "alim", *mèèlim* "muallim" vs.

¹ Ünlüler ve ünsüzlerin telâffuz özellikleri ve örnekler için şu çalışmalardan faydalanılmıştır: TG., 58. -96. s.; HTET, 110. - 118. s.; Hezèrgè Tatar Tèlé Fonetikası, (tözüvçèse: F. M. Hisamova) Kazan, 1987, 8. -38. s.; J. Aralbayev, Kazak Fonetikası Boyınşa Etyüdter, 30. - 71. s.; T.K. Ahmatov - S. Ömüraliyeva, Kırgız Tili (Fonetika-Leksika), 33. - 74. s.; F. G. İshakov, Obşçaya harakteristika tyurkskogo vokalizma: İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskih yazıkov - çast pervaya, Fonetika, Moskva, 1955, 53. - 59. s.; F. G. İshakov, Harakteristika otdeinuh glasnuh sovremennih tyurkskih yazıkov, aynı yerde; 60. - 114. s.; Yazıkı naradov SSSR - Tyurkskie yazıkı-, Moskva, 1966, 139-141; 320-323; 483-487. s.

² B. M. Yunusaliyev, Kırgızskiy yazık: Yazıkı naradov SSSR - Tyurkskie yazıkı, 483. s.; fakat bu sesten, sadece bu kaynakta söz edilmiştir; mesela krş. T.K. Ahmatov - S. Ömüraliyeva, Kırgız Tili, 33. - 36. s. Zaten standart Kırg. imlâsında bu ses için ayrı bir harf yoktur ve yukarıdaki örnekler de a harfiyle yazılır.

1.3. **e** sesi ön damakta, geniş-düz ve açık olarak telâffuz edilir. **e** ünlüsüne nazaran dil ucu daha öne çekilir ve öndeki alt dişlere yakınlaşır, ses organının (rezonatör) arkası biraz genişleyip çene düşer. (Tat. *ebi* "nine", *eylen*- "dolaşmak", *eyt*- "demek, söylemek", *cey* "yaz", *çeç* "saç", *beyle*- "bağlamak", *tereze* "pencere", *kirek* "gerek", *çirem* "bakir toprak" vs.)

Kzk. **e** sesinin telâffuzu aynı olmakla beraber, Tat. **e** ünlüsüne (veya Kzk. **è** ünlüsüne) nazaran daha kapalıdır. (Kzk. *erkek*, *erke* "nazlı, baylan", *emes* "değil", *mereke* "bayram" vs.) Sadece Kzk.'a mahsus olarak, **e** ünlüsü söz başında y türemesi ile telâffuz edilir: *el* (telâffuzu: *yel*) "halk", *eki* (*yeki*) "iki", *et* (*yet*) "et", *eşki* (*yeşki*) "keçi" vs.

Kırg. **e** sesinin telâffuzu aynıdır. (Kırg. *el* "halk", *erke* "nazlı", *ceñiş* "yeniş", *bezgek* "sıtma" vs.)

1.4. **ı** sesi arka damakta, dar-düz, orta açıklıkta, diğer ünlülere nispeten daha kısa telâffuz edilir. Bu ünlünün telâffuzu esnasında, çene, dudaklar ve hatta dil de pasif haldedir, dil çok az (yan açıklıkta) yükselir. Dilin arka tarafı ile küçük dil arasında, ses organının (rezonatörün) arka tarafının daralmasıyla meydana gelir. (Tat. *ırgak* "kanca", *ındır* "harman", *işık* "mahafız, gölgelik yer", *tan* "darı" vs.)

Kzk. **ı** sesinin telâffuzu aynıdır. (Kzk. *ıdı* "kapkacak", *ık* "mahafız yer", *ıstık* "sıcak", *jılık* "sıcaklık", *miltık* "tüfek", *ıza* "sıkıntı, eza", *ırım* "batıl itikat" vs.) Bu ünlü **ı** ve **r** ünsüzleri önünde veya vurgusuz hecede, en kısa telâffuzuyla iştiril: Kzk. *kırık* "kırık", *kızıl*, *kızık* "tuhaf, meraklı", *pışak* "bıçak", *kıtık* "gıdıklanma", *kısık* "kısılmış", *şıbık* "çubuk, sopa" vs.

Kırg. **ı** sesinin telâffuzu aynıdır. (Kırg. *ıntmak* "ittifak, rıza", *tıñtıktık* "barış, sükunet", *nık* "sağlam, muhkem" vs.)

1.5. **é** sesi ön damakta, düz ve yarı dar telâffuz edilen kısa bir ünlüdür. Sadece Tat.'a mahsus bu sesin telâffuzunda dil orta yüksekliğe (orta açıklığa) çıkar ve **ı** sesinden, dilin öne doğru hareket etmesi ve arka rezonatörün genişlemesiyle ayrılır. Dilcilik edebiyatında *kapalı e* olarak bilinen bu ses, Tat. ünlü sisteminde **ı** ünlüsünün ince sıradaki dengidir.³ (Tat. *éş* "iş", *élék* "önce", *kérfék* "kirpik", *kéşé* "insan, kişi", *péçen* "kuru ot", *térsek* "dirsek", *téré* "diri" vs.)

Kzk. ve Kırg.'da bu ses yoktur.

³ Bu ses, tarihi olarak **ı** ünlüsünden gelişmiş olmasına rağmen, hem kapalı **e** sesi ve **é** işareti türköloji edebiyatında iyi bilindiği için, hem de Tat. metinlerle şekilce bir ortaklık olsun diye, **e** harfine kapalılığı gösteren işaret koymayı **é** uygun bulduk; aynı sesi göstermek için kullanılan **é**, **é**, **é** gibi işaretler yazı pratiği bakımından tercih edilmemiştir.

1.6. *i* sesi ön damakta, dar-düz ve kapalı olarak telâffuz edilir. Bu ünlünün telâffuzunda dilin orta kısmı yukarı kalkar ve öne doğru gelir, ağız boşluğu tamamen daralır, arka rezonatör genişler, dil ucu da alt dişlere degecek gibi durur. Tat.'da bu ünlünün iki varyantı belirlenmiştir:

a. En çok görüldüğü şekil, alıntı olmayan sözlerin ilk hecesindeki normal, kısa ünlü hali (Tat. *ikmek* "ekmek", *çilek* "kova", *kitté* "gitti", *citté* "ulaştı", *kibe* "kuruyor" vs.);

b. Bilhassa vurgulu açık hecelerde rastlanan yarı ünlü *y* alafonu ile uzamış hali (Tat. *etil etiy* "baba", *eni/eniy* "anne", *söyli/söyliy* "söylüyor", *éşli/éşliy* "yapıyor" vs.⁴).

Kzk. *i* sesinin telâffuzu aynıdır. TT. *i* sesinden biraz daha kısa bir ünlüdür. Bilhassa *i* ve *r* ünsüzleri önünde veya vurgusuz olduğu hecelerde, bu kısalık iyice fark edilir: Kzk. *bilek* "bilek", *tilek* "dilek", *tiri* "diri", *bilim* "bilgi", *kisen* "bukağı", *pişen* "kuru ot", *tiken* "diken" vs.

Kırg. *i* sesinin telâffuzu aynıdır. (Kırg. *ini* "küçük kardeş", *içkilik* "içecek", *tiyiş* "gerek" vs.)

1.7. *u* sesi arka damakta, dar-yuvarlak ve kapalı olarak telâffuz edilir. Bu ünlünün telâffuzunda dudaklar büzüşüp öne doğru uzar, ağız boşluğu genişler ve dilin arka kısmı yumuşak damağa doğru yükselir. Tat.'da daha çok ilk hecede vardır, sonraki hecelerde, ancak hareket adında (*infinitif -uv / -üv*) görülebilir: *urman* "orman", *kuygan* "koymuş", *baruv* "gitmek", *ukuv* "okumak" vs.⁵

Kzk. *u* sesinin telâffuzu aynıdır: Kzk. *kus* "kuş", *buzav* "buzağı", *kural* "alet; silah", *ulu* "ulu", *uzın* "uzun", *usta* "usta", *uşkın* "kıvılcım" vs.⁶

Kırg. *u* sesinin telâffuzu aynıdır: Kırg. *uçkuç* "pilot", *kuyuluş* "(ırmak için) dökülüş" *murun* "önce, evelden" vs.

1.8. *ü* sesi ön damakta, dar-yuvarlak ve kapalı olarak telâffuz edilir. Bu ünlünün telâffuzunda dudaklar *u* sesine nazaran daha önde büzüşürler. *ü* sesinin çıkışı anında dil üstünün orta kısmı sert damağa doğru kalkıp öne çekilir ve dil ucu alt dişlere yakınlaşırken ağız boşluğu da daralır. (Tat. *tütel* "evlek, sıra", *kül* "göl", *ürdek* "ördek", *küröv* "görmek", *yöröv* "yürümek" vs.)

⁴ *i* ünlüsünün Tat. standart imlâsında *eti* "baba", *eni* "ana", *éşli* "yapıyor" vs. gibi gösterilen bu şeklini, *éşliy/başliy* (imlâ: *éşli/başliy*) örneklerinde olduğu gibi morform denkliliğini de dikkate alarak, çalışmamızda *söyliy*, *éşliy* vs. şeklinde işaretledik. Ayrıca mesela *eti*, *ebi* "nine" vb. şekillerinin iyelik çekiminde *aniñ etisê*, *ebisê* gibi, 3. şahısta kalıplaşmış şekillerin yanı sıra, *miném etiyém* gibi normal örneklerin bulunması da, bu imlânın sondaki yarı ünlü *y* ünsüzünü işaretlediğini göstermektedir. Tat.'a en yakın lehçe olan Başk.'da *y* ünsüzünün daraltıcı tesiri olmamıştır: kř. Başk. *éşley* "yapıyor", *başlay* "başlıyor", *ebêy* "nine", *ebêkey* "ninecik".

⁵ Fîl ismi yapan bu ek aslen *v* yarı ünlüsüyle bitmektedir (başlav vs.); ancak yine Tat. standart imlâsı bu sesi diftongla gösterip ilk hecedeki *u* sesiyle aynı işareti kullanmıştır (bulu/buluv, anın bulu/buluv, yazu/yazuv, yazui/yazuv vs.)

⁶ Kzk.'da fîl ismi yapma eki *-v* (-uv) ayrı bir harfle gösterildiğinden Tat.'daki *u-uv* kaşması Kzk.'da yoktur. İmlâda: Tat. *bulu(v)*, fakat Kzk. *buluv* vs.

Kzk. *ü* sesinin telâffuzu aynıdır: Kzk. *ülken* "büyük", *kün* "gün", *tün* "gece", *bügin* "bugün" vs.

Kırg. *ü* sesinin telâffuzu aynıdır: Kırg. *ümüt* "ümit", *üstürtön* "üstte, yukarıda", *mürkürö*- "acı kalmak" vs.)

1.9. *o* sesi arka damakta, yuvarlak-yarı dar ve yarı açık olarak telâffuz edilir. Yuvarlak telâffuzu ve dilin arkaya doğru çekilmesiyle *i* ünlüsünden ayrılmış olur. Dudaklar da *u* sesine nazaran daha az uzarlar. Bu ünlü, TT. *o* sesi gibi tam yuvarlak-değildir, bilhassa Tat.'da çok daha dar telâffuz edilir. (Tat. *bolın* "çayır", *borılış* "dönemeç", *tormış* "hayat" vs.)

Kzk. *o* sesinin telâffuzu TT.'dekine yakındır: Kzk. *oşak* "ocak", *ot* "ateş", *orak* "orak", *ok* "ok", *otuz* "otuz" vs.

Kırg. *o* sesinin telâffuzu aynıdır: Kırg. *boordoş* "kardeş", *tomolok* "toparлак", *konuştan*- "mola için durmak; yaşamak için yerleşmek", *okşoş* "benzer" vs.

1.10. *ö* sesi ön damakta, yuvarlak-yarı dar ve yarı açık olarak telâffuz edilir. Yine bu ünlü de yuvarlak telâffuzu ve dil ucunun daha arkaya çekilmesiyle Tat.'da *e* sesinden farklılaşmış olur. Dudakların da Tat. *ü* sesine nazaran büzülüp uzaması daha azdır. (Tat. *köndéz* "gündüz", *örték* "kiriş, kalas", *ölke* "ülke" vs.)

Kzk. *ö* sesinin telâffuzu aynıdır: Kzk. *ömek* "örnek, nakış", *köl* "göl", *köylek* "gömlük", *köz* "göz", *bödene* "bildircin", *öş* "öç", *öt* "öd, safra", *ömir* "ömür" vs.

Kırg. *ö* sesinin telâffuzu aynıdır: Kırg. *cönündö* "hakkında, dair", *köynök* "gömlük", *ökçö* "ökçe", *özön* "nehir; ırmak yatağı", *ömür* "ömür" vs.

1.11. Uzun Ünlüler

Çalışmamızda söz konusu olan lehçelerden, sadece Kırg. için uzun ünlülerin karakteristik bir değeri vardır. Bu lehçede uzun ünlüler, sadece asil seslerin bir alafonu veya bir ağız özelliği olmak dışında, dilin doğrudan doğruya şekil ve anlam alanına tesir eden bir yere sahiptir. Mesela ; *caak* "yaka, taraf" / *caak* "çene"; *can* "yan, taraf" / *caan* "yağmur"; *con* "omurga" / *coon* "yoğun, şişman"; *en* "damga, iz" / *een* "ıssız, tenha"; *er* "erkek" / *eer* "eyer"; *san* "sayı" / *saan* "sağmal hayvan"; *sat*- "satmak" / *saat* "engel"; *sök*- "sövmek" / *sök* "kemik"; *suk* "kıskaç" / *suuk* "soğuk"; *tan*- "inkar etmek" / *taan* "alaca karga"; *tar* "dar" / *taar* "dağarcık, torba"; *tok* "tok" / *took* "tavuk"; *uk*- "dinlemek" / *uuk*- "zehirlenmek" vs.

Kırg.'da yukarıda görülen normal sekiz ünlüye ilâveten, altı da uzun ünlü vardır: *aa*, *ee*, *uu*, *oo*, *üü*, *öö*.⁷ Bu uzun ünlülerin türeyişi şu yollarla olmuştur:

⁷ Ünlü uzunluğunu bu çalışmada ("â" veya "a:" gibi) başka bir işaret kullanmadan, standart Kırg. imlâsında olduğu gibi iki ünlü harfiyle gösterdik.

1. İki ünlü arasındaki arka damak ünsüzünün düşmesiyle: Eski yazılı Moğ. *bagatur* > Kırg. *baatır* "kahraman"; ET. *sagım* > Kırg. *saam* "bir sağım" vs.

2. Hece sonundaki ünsüzün diftonglaşıp ünlüye dönmesiyle: ET. *tag* > Kırg. *too* "dağ"; ET. *sub* > Kırg. *suu* "su" vs.

3. Kırg.'da vurgulu kısa ünlünün uzun telâffuzuyla: krş. Kzk. *sadak* ~ Kırg. *saadak* "sadak, okluk" vs.

4. Alınma sözlerde mevcut ünlü uzunluklarının korunmasıyla : krş. Kzk. *dana* ~ Kırg. *daana* "tane" vs.

2. Ünsüzler

Burada, söz konusu lehçelerdeki ünsüzler, teşekkül noktaları sırasıyla, şu şekilde sınıflandırılıp telâffuz özellikleri tanıtılmıştır: *Dudak*; *diş-dudak*; *diş*; *diş-damak*; *ön damak*; *arka damak*; *gırtlak ünsüzleri*.

2.1. Dudak ünsüzleri: p, b, m, v.

b tonlusu, **p** tonsuzu, patlayıcı ünsüzler. **b** ünsüzü söz sonunda bulunmaz; **p** ise söz başında daha çok alıntı sözlerde görülür.⁸

Tat. *bał*, *bil* "bel", *born* "burun", *arba* "araba", *taba* "tava"; *piçrak* "pis", *apa* "hala, teyze", *ipiy* "ekmek", *küpér* "köprü", *tupas* "kaba", *alip* "alp";

Kzk. *bas* "baş", *bala* "çocuk", *baskarma* "yönetim", *bügin* "bugün", *birge* "beraber", *baba* "dede", *aspap* "alet, cihaz"; *pikir* "fikir", *topirak* "toprak", *kap* "kapkacak";

Kırg. *baatır*, *cabagı* "yapağı", *kübö* "şahit", *sebüü* "serpme"; *payda* "fayda", *pakultet* "fakülte", *tüpkür* "en dip", *capan* "yaban, vahşi", *sep* "çeyiz" vs.

m sesi tonlu ve geniş geçitli, yumuşak (sonant, sonor) ünsüzdür:

Tat. *min* "ben", *méne* "işte", *alma* "elma", *salam* "saman", *köyme* "gemi"; Kzk. *men* "ben", *mal* "mal, davar", *bol* "bol", *muz* "buz", *mindet* "mihnet, dert", *aman* "sağ, salim", *keme* "gemi", *tam* "dam", *adam*;

Kırg. *maktoo* "övgü", *menei* "ile", *taman* "taban", *tömön* "aşağı", *kamalış* "kuşatma", *som* "para, lira" vs.

v sesi tonlu ve geniş geçitli, yumuşak ünsüzdür. TT.'deki **v** gibi diş-dudak arasında değil, iki dudak arasında telâffuz edilir. Söz başında az görülür. Bu ses Kırg.'da yoktur:

Tat. *vatic* "parçalanmış", *veyran* "viran", *davıl* "rüzgâr", *avıl* "köy", *tavık* "tavuk", *tav* "dağ", *dev* "kocaman, devasa", *av* "av", *sav* "sağlıklı";

⁸ Tat. *péç*-, *péş*-, *piçak*, *piçrak* vs. gibi sözler tarihî olarak **b**- > **p**- değişmesi geçirmiştir.

Kzk. *kavın* "kavun", *bavır* "bağır, ciğer", *tav* "dağ", *kırav* "kırağı", *atav* "ada", *vede* "vade", *vakit*;

Kırg. (...)

2.2. Diş-dudak ünsüzleri: v, f.

v sesi tonlu ve sızıcı ünsüzdür. Sadece Rus. alınma sözlerde bulunur. TT. **v** sesiyle aynıdır (*vagon*, *vraç* "doktor", *vokzal* "gar", *vişka* "kule", *sovyet* "meclis", *samavır* "semaver", *aktivniy* "aktif" vs.).

f sesi tonsuz ve sızıcı ünsüzdür. **v** ünsüzünün tonsuz dengidir. Kzk. ve Kırg.'da sadece yeni alınma (Rus.) sözlerde görülür:

Tat. *yéfek* "ipek", *kérfék* "kirpik", *tufrak* "toprak", *utıldav* "oflamak", *fırlıdav* "ısıklık çalmak", *şkal* "dolap";

Kzk. *fabrika*, *ferma* "çiftlik", *bufet* "büfe", *kafe* "kafeterya", *şifir* "şifre";

Kırg. *familiya* "aile", *forma* "şekil" vs.

2.3. Diş ünsüzleri: d, t, n, z, s

d tonlusu, **t** tonsuzu, patlayıcı ve sızıcı ünsüzler. TT.'deki gibidirler. **d** ünsüzü söz sonunda bulunmaz:

Tat. *dan* "şan, şöret", *derés* "ders", *adım* "adım", *aldı* "önü"; *tereze* "pencere", *tañ* "tan", *altı* "altı", *yort* "ev, bina";

Kzk. *dala* "bozkır", *dèn* "tohum", *dème* "ümit", *dene* "beden", ; *tam* "dam", *tamga* "damga", *ata* "baba", *amanat* "emanet", *bult* "bulut", *tört* "dört";

Kırg. *dalı* "omuz", *dayın* "tayin edilmiş", *badal* "fundalık", *kadırduu* "kadirli", *adal* "adalet"; *tabış* "kazanç", *tirköo* "kaydetme", *tete* "denk", *uyutku* "maya", *çet* "kenar", *ot* "ateş" vs.

n tonlu ve geniş geçitli, yumuşak geniz ünsüzüdür. Bu ses tıpkı **d** ve **t** ünsüzleri gibi, dil ucunun öndeki dişlere, dil üstünün de üst diş yuvalarına temasıyla çıkarılır; fakat **n** sesinde, yumuşak damak indiği için, havanın bir kısmı burun boşluğundan çıkar ve bu sebeple genizleşir. Söz başında daha ziyade alıntı sözlerde bulunur:

Tat. *narat* "çam", *atna* "hafta", *ine* "işte", *neniy* "minik";

Kzk. *nan* "ekmek", *kanagat* "kanaat", *nasihat*, *nandıruv* "inandırma", *nöker* "maiyet, erkân", *neft* "petrol", *javın* "yağmur";

Kırg. *namıs* "namus", *negiz* "temel", *neme* "şey", *nerse* "nesne", *senek* "sertleşmiş, kaba", *tana* "dana", *çemen* "hastalık; hasta", *barman* "ferman" vs.

z tonlusu, **s** tonsuzu, sızıcı ünsüzler. Başk. için tipik olan damaklılaşmalar söz konusu üç lehçede de yoktur, TT.'deki gibidirler:

Tat. *sav* "sağlıklı", *tasma* "kurdela", *üsémlek* "bitki"; *zur* "büyük", *küzenek* "gözenek", *taz* "kel";

Kzk. *san* "sayı", *सान* "sazan", *sürme* "sürme", *masak* "başak", *tasa* "set", *tas* "taş", *aytis* "atışma"; *zyan*, *azamat*, *jaz* "ilkbahar";
Kırg. *serüün* "serin", *asırandı* "evlatlık", *busulman* "Müslüman", *is* "is";
zamana, *zeket*, *bozo* "boza", *ustaz* "üstad", *boz* "boz" vs.

2.4. Diş-damak ünsüzleri: c, ç, j, ş.

c tonlusu, *ç* tonsuzu, patlayıcı ünsüzler. Alınma olmayan Tat. sözlerde bu ünsüzler TT.'dekinden daha sürtünmeli ve sızıcılaştırmış bir halde işitilmektedir. Tat. *c* sesi söz ortasında ve sonunda nadirdir. Kzk. *ç* sesi ancak alıntı sözlerde görülür. Kzk. *c* ise *j* sesinin varyantı olarak konuşma dilinde işitilmektedir. Kırg. için ise *c* tipik bir ünsüzdür:

Tat. *çeçüv* "saçmak", *çın* "gerçek", *çilek* "kova", *çiber* "güzel", *açı* "acı", *ekşi*, *kiçe* "dün", *öç* "üç"; *cilken* "yelken", *huca* "sahip", *baca* "bacaçak", *ucım* "güz ekini", *tac* "taç";

Kzk. *çempion* "şampiyon", *poçta* "posta", *oçerk* "deneme"; *jaksı* ~ *caksı* "iyi", *janım* ~ *canım* "yarım", *jok* ~ *cok* "yok";

Kırg. *çabuu* "el çırpma", *uçkun* "kıvılcım", *oçok* "ocak", *kaçan* "ne zaman", *öç*, *aç*; *calın* "yalaz, alev", *cardamçı* "yardımcı", *bacırakay* "büyük göz" vs.

j tonlusu, *ş* tonsuzu, sızıcı ünsüzler. TT.'deki gibidirler. *j* sesi Tat. ve Kırg.'da, alınmalar dışında, ancak tabiat taklidi sözlerde bulunabilir; Kzk. için ise *j* yerli sözlerde bulunan tipik bir ünsüzdür:

Tat. *şavlav* "gürültü etmek", *şaşınuv* "kudurmak", *aşatuv* "yedirmek", *taş* "taş", *yeş* "yaş"; *jirebe* "talih", *jellev* "acıma", *çijıldav* "cıvırdamak", *abajur* "abajur", *jurnal* "dergi";

Kzk. *şaş* "saç", *kaşan* "ne zaman", *şelek* "kova"; *jaksı* "iyi", *jaña* "yeni", *jol* "yol", *jer* "yer", *jok* "yok", *jarma* "bulgur", *ajar* "görünüş", *marjan* "mercan";
Kırg. *jurnal* "dergi", *jandarm* "jandarma" vs.

2.5. Ön damak ünsüzleri: l, r, y, g, k.

l sesi tonlu yumuşak ve akıcı ünsüzdür. Bu ses söz başında alıntı sözlerde veya ancak tabiat taklidi sözlerde görülebilir. *l* ünsüzünün ince varyantının telâffuzu biraz farklıdır: Dil ucunun, üst ön dişlerin yuvalarındaki temas alanı, daha daralıp dil ortası sert damağa doğru kalkar ve hava dilin iki tarafından çıkar:

Tat. *layık*, *lampa*, *labırdaşuv* "dındır etmek", *lıgırdav* "çene çalmak", *lakıldav* "gevezelik etmek", *olı* "ulu, büyük", *élmte* "ilgi, temas", *yal* "dinlenme", *kılöv* "gelme", *ölke* "ülke";

Kzk. *lezzet*, *lebiz* "lafız, söz", *logika* "mantık", *ılayık* "layık", *aluv* "almak", *bul* "bu", *abaylav* "ihtiyatlı olmak";

Kırg. *lıkıldoo* "dolmuş olmak", *lıpıldoo* "çabuk hareket etmek", *ilep* "sıcaklık", *bulganç* "bayağılık", *cılma* "pürüzsüz", *çakıldoo* "gıcırdamak", *tolo* "dolmuş", *çal* "kır renkli; ihtiyar", *öl* "nem, yaşlık" vs.

r sesi tonlu, yumuşak ve titrek ünsüzdür. Telâffuzu anında, gelen havanın tesiriyle dil ucu sert damağa deyip titrer. Bu ses, söz başında, sadece alıntı sözlerde vardır:

Tat. *rehet* "rahat", *resém* "resim", *rehmet* "teşekkür", *rayon* "bölge", *turı* "doğru", *urav* "sarmak", *tar* "dar";

Kzk. *rahmet* "teşekkür", *ras* "doğru", *ruksat* "müsaade", *rakat* "rahat", *kara*, *ara*, *san*, *terek* "kavak ağacı", *cür* "gitmek", *bar* "var";

Kırg. *rakat* ~ *ırahat* "rahat", *rakım* ~ *ırayım* "merhamet", *ruksat* ~ *uruksat* "müsaade", *örçüü* "üreme, artma", *murun* "evvel", *çer* "maraz; keder" vs.

y sesi tonlu, yumuşak (sonant) ünsüz. *l* ve *r* ünsüzlerine göre damağın daha ortasında telâffuz edilir. Kzk. ve Kırg.'da, alıntı sözler dışında, söz başında bulunmaz:

Tat. *yav* "düşman", *tayak* "dayak, sopa", *töye* ~ *döye* "deve", *kuyan* "tavşan", *kayın* "kayın", *uyav* "uyanık", *cey* "yaz", *bay* "zengin", *saray* "saray; odunluk";

Kzk. *yanvar* "Ocak ayı", *yaşçık* "kutu", *süyüv* "sevmek", *koyan* "tavşan", *tay* "tay", *toy* "düğün", *koy* "koyun";

Kırg. *yanvar* "Ocak ayı", *yubiley* "jübile", *sayıluu* "sayılan, muhterem", *bayuu* "zenginleşme", *ayanıç* "merhamet, acıma", *cay* "yaz" vs.

g tonlusu, *k* tonsuzu, patlayıcı ünsüzler. Bu ünsüzlerin ön damak sesi olarak kaydedilmesine rağmen, bunların TT.'dekine göre damağın daha arkasında telâffuz edildiklerini de belirtmek gerekir, özellikle de Tat.'da bu daha çok duyulur. Ancak buna rağmen, yerli sözlerde ünlü-ünsüz uyumu da bozuk değildir; *g* ve *k* ünsüzleri sadece ön damak ünlülü sözlerde bulunur. *g* ön seste, alıntı veya tabiat taklidi sözler dışında görülmez.

Tat. *kilöv* "gelmek", *kiç* "akşam", *iké* "iki", *kük* "gök; mavi", *ilek* "elek", *kigézüv* "giydirmek", *geroy* "kahraman", *göl* "çiçek, gül", *gönah* "günah", *görlev* "gürüldemek", *tigéz* "eşit", *tügerek* "yuvarlak";

Kzk. *kıröv* "girmek", *köl* "göl", *kün* "gün", *kevde* "gövde", *köbelek* "kelebek", *eki* "iki", *terek* "kavak"; *genetika* "genetik", *egin* "ekin", *bügin* "bugün", *kerege* "çadırın ağaç kafesten yapılan iskeleti";

Kırg. *kiriş* "giriş", *kömök* "yardım", *öpkö* "ciğer; öfke", *körköm* "görkem, güzellik", *öçük* "kin beslemek"; *general*, *gipnoz* "hipnoz", *egiz* "ikiz", *ügüt* "öğüt".

2.6. Arka damak ünsüzleri: ğ (ğ), k, h, ñ.

ğ tonlusu, *k* tonsuzu, patlayıcı ünsüzler. Bu seslerin telâffuzu anında küçük

dil, dilin arka tarafına iner ve hava bir patlama ile çıkar. Söz başında bu patlama daha güçlü hissedilir. Bu sesler TT.'deki denklere nazaran daha geride, küçük dile yakın teşekkül eder. *g* ünsüzü söz başında ancak alıntı sözlerde vardır ve daha sızıcılaşmış halde (*ğ*) duyulur. Aynı sızıcılaşma iki vokal arasındaki durumunda da vardır (Kırg. *ağar-*, *uğut* "mayalama" vs.) fakat bu sızıcılaşma hiç bir zaman TT.'deki (*a'ar-* "ağar-", *ya'an* "yağan") gibi ünsüzün erimesiyle ikiz ünlüye (diftonga) yakın bir şekilde varmaz. Bu arka damak ünsüzleri alıntı sözlerde ön damak ünlüleri yanında da görülebilir:

Tat. *kara*, *kolga* "sırık", *kıska* "kısa", *kızık* "ilgi çekici", *kolak* "kulak", *gasır* "asır", *gadet* "âdet", *garmun* "armonika, akordeon", *tıgız* "sıkı", *agım* "akış";

Kzk. *karın*, *kulak*, *kundız*, *kanat*, *kaz*, *gayrat* "gayret", *aga* "ağabey", *jaga* "yaka", *tamga* "damga";

Kırg. *kuugun* "sürgün", *toktoo* "durma", *kalık* "hareket; huy", *kırık* "kesik; uç"; *garmon* "armonika", *gumanduu* "hümanist", *ugumduu* "kulağa hoş gelen", *ulaga* "çadırda eşik yanı" vs.

h sesi tonsuz ve sızıcı ünsüzdür. Bu nispeten yeni bir ses sayılır, önceleri Ar.-Far. ve daha sonra da Rus. alınma sözleri dolayısıyla dilde yerleşmiştir. Türk esaslı sözlerde ise söz ortasında *h*'nin sızıcılaşmasıyla türemiştir. Konuşma dilinde halen de *h* ile nöbetleştiği örnekler işitilmektedir:

Tat. *heber* "haber", *hézmet* "hizmet", *hat* "mektup", *mehanik* "mekanik", *kolhoz* "kollektif çiftlik", *méh* "kürk", *hatın* ~ *katın* "kadın", *yaşşı* ~ *yakşı* "iyi";

Kzk. *habar*, *hat*, *hızmet*, *ashana* "yemek odası; lokanta", *himiya* "kimya" *parahod* "vapur";

Kırg. *harakter* "karakter", *hronika* "vakayiname" vs.

ñ sesi tonlu, yumuşak ünsüzdür. TT. ağızlarında da halen bulunan arka damak genizlisi (*ñ*) ile aynıdır:

Tat. *añ* "zihin, akıl", *kiñ* "geniş", *yaña* "yeni", *mañgay* "alın", *meñgé* "ebedî", *kiñeş* "nasihat, tavsiye";

Kzk. *jaña* "yeni", *teñiz* "deniz", *soñı* "sonuncu", *añkav* "saf, budala" *tañ* "tan", *añ* "vahşi hayvan";

Kırg. *cañgır-* "yenilenmek", *añkoo* "saf, aptal", *doñuz* "domuz", *soñ* "son", *teñ* "denk" vs.

2.7. Gırtlak ünsüzü: *h*.

h sesi tonsuz, kapanmalı gırtlak ünsüzdür. Başlıca alıntı sözlerde görülür. Kırg.'da bu ses yoktur:

Tat. *hem* "hem, ve", *heykel*, *her*, *ahen* "ahenk", *bahadır*;

Kzk. *kaharman* "kahraman", *ajdaha* "ejderha", *gavhar* "cevher".

2.8. Son devir alıntılarıyla gelen ünsüzler: *ts*, *şç*. (*revolyutsiya* "ihtilal", *kontsert* "konser", *protsent* "oran", *tsilindr* "silindir", *tseñtr* "merkez", *tsement* "çimento", *delegatsiya* "delegasyon", *şçetka* "fırça" vs.) Bu Rusça sözler, Sovyet devri boyunca, orijinal imlâlarıyla yazılmaları şart koşulduğu için, eski Arap-Fars alıntılarında gerçekleştiği gibi, lehçelerin kendi ses yapılarına mahsus benimsenme şartlarına ulaşamamıştır. Bunun yanı sıra, bilhassa Rusçayı iyi bilmeyen yaşlıların telâffuzunda ise, yerli ünsüzlere dönerler. (*revolusya*, *konser*, *prosent*, *sement* vs.)⁹

3. Ses Olayları

Burada ele alınan lehçelerin, yazı dilimizin ses yapısından ayrıldığı noktalarda şekillenen ve bugün artık sona ermiş hâldeki ses olaylarını **tarihî ses olayları** adı altında inceleyeceğiz. Bunun için yapacağımız karşılaştırmada esas alınan şey ise, **ET. > Çağ. / Kıp.** devrelerini izleyen yazı dili malzemesidir. Şivelerin daha ziyade sözlük (*leksikolojik*) malzemesine karakter veren, bitmiş hâldeki bu tarihî ses olaylarının yanı sıra, gramer içinde, yapım veya çekim esnasında ortaya çıkan, yani dilin kullanımı boyunca süren ses olayları da görülmektedir; bunları da **gramerlik ses olayları** adı altında değerlendireceğiz. Ayrıca, ses olaylarının bir kısmı ise, sadece telâffuzda duyulmaktadır ve bunlar yazıya geçirilmemiştir; bunları ise **konuşma dilindeki ses olayları** başlığı altında ele alacağız.

3.1. Tarihî Ses Olayları¹⁰

Genel dil biliminde, şarta bağlı olan ve dilin bütününe yayılmış hâdiselere düzenli ses olayları ; belli bir şarta bağlı olmayan, sınırlı bir yaygınlığı olan, hatta, bazen, tek tek sözlerde görülen hâdiselere de düzensiz ses olayları denmektedir. Aşağıda tespit edilen tarihî ses olaylarının da bir kısmı, söz konusu lehçe veya lehçelerde sistemli olarak görülürken, bir kısmı ise nadir olarak gözlenen ve söz içindeki komşu sesler, sözün bulunduğu metindeki komşu yapılar veya dildeki eş veya zıt anlam ve şekil ilişkileri gibi, önceden bilinemeyecek kadar çeşitli faktörlerin tesirleriyle ortaya çıkan düzensiz ses olaylarıdır.¹¹

⁹ Sovyetler Birliği dışında doğup büyüdüğü için Rusça bilmeyen Finlandiya Tatarları, Sovyet devrinden önce girmiş Rusça alıntıları, hiç unutmadıkları ana dillerinde yaşatmaktadırlar. Günlük hayattaki bazı teknik sözlerle sınırlı olan bu alıntılar, konuşma dilinde benimsenmiş şekilleriyle bilen Finlandiya Tatarları, hem bu sözlerin ses ve anlam yapısı hem de Sovyet devrinden önce Tatar lehçesine girmiş Rusça sözlerin mahiyeti bakımından ilgi çekici bir araştırma konusudur.

¹⁰ Bu tür ses olayları ve örnekler için faydalanılan kaynaklar şunlardır: M. Tomanov, Kazak Tilinin Tarihî Grammatikası, Almatı, 1988, 31. - 75. s.; U. Ş. Bayçura, Zvukovoy stroy tatarskogo yazıkı, Kazan, 1961.; B. A. Serebrennikov - N. Z. Gadjıyeva, Sravnitel'no - istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Moskva, 1986, 8.-74. s.; A. M. Şçerbak, Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov, Leningrad, 1970, 26. - 106. s.; Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov - Fonetika, (Otvetstvennyy redaktor: E. R. Tenışev) Moskva, 1984, 67. s. vd.

¹¹ Krş. Günay Karaağaç, Dil, Ağız ve Kulak ile İlgili Kelimelerimiz, E.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VII, 85-91. s.

3.1.1. Ünlülerde Düzenli Ses Olayları:

3.1.1.1. e- > i- (sadece Tat.'a mahsus; ilk hecede daralma)

et > it "et"; er > ir "erkek"; el > il "ülke"; teñ > tiñ "denk"; kel- > kil- "gelmek"; sez- > siz- "sezmek"; kes- > kis- "kesmek"; yet- > cît- "ulaşmak"; keñ > kiñ "geniş"; keç > kiç "akşam"; kerek > kirek "gerek" vs.

3.1.1.2. i- > é- (sadece Tat.'a mahsus; ilk hecede genişleme)

biz > béz "biz"; til > tél "dil"; it > ét "köpek"; il- > él- "bağlamak"; tiş > téş "diş"; silk- > sélk- "silmek"; piş- > péş- "pişmek" vs.

3.1.1.3. -i- > -é- (sadece Tat.'a mahsus; söz ortasında genişleme)

eşit- > işét- "işitmek"; erik- > irék- "özlemek"; keçir- > kiçér- "geçirmek; affetmek"; birinçi > bérénçé "birinci" vs.

3.1.1.4. o- > u- (sadece Tat.'a mahsus; ilk hecede daralma)

ot > ut "ateş; ışık"; tok > tuk "tok"; orun > urun "yer"; bol- > bul- "olmak"; otur- > utır- "oturmak"; kol > kul "el" vs.

3.1.1.5. ô- > û- (sadece Tat.'a mahsus; ilk hecede daralma)

köp > kûp "çok"; ôç > ûç "öç"; kör- > kûr- "görmek"; ördek > ürdek "ördek"; öpke > üpke "ciğer; öfke" vs.

3.1.1.6. u- > o- (sadece Tat.'a mahsus; ilk hecede genişleme)

uzak > ozak "uzun vakit"; uç- > oç- "uçmak"; tut- > tot- "tutmak"; tuz > toz "tuz"; kuş > koş "kuş"; muñ > moñ "sıkıntı, bun" vs.

3.1.1.7. ü- > õ- (sadece Tat.'a mahsus; ilk hecede genişleme)

kün > kôn "deri, gön"; tüş- > tös- "inmek"; kül > köl "kül"; üçün > öçén "için"; üst > öst "üst"; yüz- > yöz- "yüzmek" vs.

3.1.1.8. -ø- > -ı- (Tat. ve Kzk.; son sesteki çift ünsüz arasında ünlü türemesi ¹²)

börk > Tat. bürék, Kzk. bönk "şapka, bört"; erk > Tat. irék, Kzk. erik "hürriyet, serbestlik"; kırk > Tat., Kzk. kırk "kırk"; kork- > Tat. kunk-, Kzk. korik- "korkmak"; ürk- > Tat. örék-, Kzk. ürik- "ürkmek"; borç > Tat. bunç, Kzk. bonş "borç"; yolk- > Tat. yolık-, Kzk. julık- "karşılaşmak"; körk > Tat. kürék, Kzk. körik "güzellik"; alp > Tat., Kzk. alıp "alp"; sevinç > Tat. söyénéç, Kzk. süyiniş "sevinç"; tınç > Tat. tınıç, Kzk. tınış "sakin" vs.

¹² Tespit ettiğimiz ünlü türeten örneklerde, sona gelen çift ünsüzlerin ilkinin hep r, l, n gibi yumuşak (sonant) ünsüzler olması, bu değişimin düzenli olduğunu göstermektedir. Buna rağmen ant, art, ast "alt", kart "ihtiyar", öst, yort "bina" vb. gibi örneklerde bu türeme hiç olmamıştır. (Burada örnekleri görülen ünlü türemesi alıntı sözlerde de ortaya çıkar: farz > Tat. farz, Kzk. parız; ders > Tat. derés, Kzk. dëris; kadr > Tat. kadér, Kzk. këdir; kabır > Tat. kabér, Kzk. kabır; tarz > Tat. tanz, Kzk. tëriz vs.)

3.1.1.9. ø- > ı- (Kırg.'a has; õr sest, akıcı ve titrek ünsüz önünde dar ünlü türemesi ¹³)

layık > Kırg. ilayık; lazım > ilazım; lakap > ilakap; lam > ilam; ilahim > ilayım; legen > ilegen; rast > iras; razı > irazı; rahmet > irakmat; ramazan > iramazın; raport > irapirt; resmî > irasmı; rahm > irayım; rızk > irıskı; rahat > irakat; ret > ıret "sıra" vs.

3.1.2. Ünlülerde Düzensiz Ses Olayları:

3.1.2.1. a- > e- (sadece Tat.'a mahsus; ön damağa geçme)

ayt- > eyt- "söylemek"; bağlan- > beylen- "bağlanmak"; saç > çeç "saç"; yaş > yeş "yaş"; az > ez "az"; yay > cey "yaz"; sanç- > çenéc- "saplamak"; akrın > ekrén "yavaş"; çırıl-da- > çérélde- "cırlamak"; ata > eti "baba"; ana > eni "ana"; mına > méne "işte" vs.

3.1.2.2. a- > è- (sadece Kzk.'a mahsus; ön damağa geçme)

ewel > Kzk. èvel; hava > ève; avaz > èvez; alıp ber- > èper- "getirmek"; alıp kel- > èpkel- "ulaştırmak" vs.

3.1.2.3. ı- > ø- (sadece Kzk.'da; söz başında açık hecedeki dar ünlüyü düşürme)

inan- > Kzk. nan-; ışan- > sen- "güvenmek, inanmak" (krş. Kırg. işen-) *ilektir- > *ılaktir- > Kzk. laktir- "atmak, fırlatmak" (krş. Tat. élektér-) vs.¹⁴

3.1.2.4. u- > ø- (Tat. ve Kzk.'a mahsus; söz başında açık hece ünlüsünü düşürme)

uvak > Tat. vak "ufak"; uvut- > Tat. vat- "parçalamak, kırmak"; urug > Kzk. ruv "aile, kabile"; oglak > olak > Kzk. lak "oğlak" vs.

3.1.2.5. ø- > u- (Kzk., Kırg., ve bazen Tat.'da; titrek ünsüz önünde ünlü türemesi)

ruhsat > Kzk., Kırg. uruksat "müsaade"; rus > Tat., Kzk., Kırg. urus "Rus"; rum > Tat., Kzk., Kırg. urum; sütun > Kzk. ustın "sütun"; rûza > Tat. uraza, Kzk. oraza "oruç"; rol > Kırg. urol; ruh > Kırg. uruk; vazir > Kırg. uvazir vs.

¹³ Söz başında titrek r ve akıcı l, tabiiyle, ancak alıntı sözlerde mümkün olacaktır. Bilhassa düzensiz ses olaylarında verdiğimiz alıntı söz örneklerini şu kaynaklardan taradık: L. Z. Rustemov, Arab - İran Kirme Sözdüriniñ Kazakşa - Orıssa Sözdügi, Alma-Ata, 1989.; Kırgızça - Orusça Sözdük (K. K. Yudahin), Moskva, 1965.

¹⁴ Söz başında kapalı telâffuz edilen açık hece ünlüsünün, Tat.'ın Mişer ağzında da düşürüldüğünü görüyoruz; onuk > Tat. onık > Mişer ağzı. nuk "torun"; élektér- > ağız. lektér- "atmak, fırlatmak"; uyal- > Tat. oyal- > ağız. yal- "utanmak" vs.

3.1.2.6. -ø > -a (Tat., Kzk. ve Kırg.'da; kapalı hecede ünlü türetme¹⁵)
sor > Tat. sora-, Kzk., Kırg. sura-; ölç- > Tat. ülçe-, Kzk. ölçe-, Kırg. ölçö- vs.

3.1.3. Ünsüzlerde Düzenli Ses Olayları:

3.1.3.1. -g- > -v- (Tat. ve Kzk.'da; arka damak ünlüsünün iki ünlü arasında sızıcılışıp dudaklaşması)
agız > Tat., Kzk. avız; ağır > Tat., Kzk. avır; agil > Tat., Kzk. avil; bagır > Tat., Kzk. bavır; bogun > Tat., Kzk. buvin "boğum; nesil" vs.

3.1.3.2. -g- > -v- > -oo- / -uu- (sadece Kırg.'da; iç seste yan ünlüden uzun ünlüye geçme)
agız > avız > Kırg. ooz "ağız"; ağır > avır > oor; bagır > bavır > boor; tavuş > tooş "ses"; yağı > coo "düşman"; yogun > coon; agrı > avrı > oorı "ağrı; hasta"; ogul > uul vs.

3.1.3.3. -g > -v (Tat. ve Kzk.'da; son seste, arka damaktan sızıcılışıp dudaklaşma)
tag > Tat., Kzk. tav "dağ"; sag > sav "salim"; yag- > yav- "yağmak"; yadag > yayag > Kzk. jayav, Tat. ceyev "yaya"; aglak > Tat., Kzk. avlak "tenha"; arg > Tat. Kzk. aruv "arı, temiz"; yug- > Tat. yuv-, Kzk. juv- "yıkamak" vs.

3.1.3.4. -g > -v > -oo- / -uu- (sadece Kırg.'da; son seste, yan ünlünün erimesiyle uzun ünlüye geçme)
bag > bav > Kırg. boo "bağ"; tag > tav > Kırg. too "dağ"; ag- > av- > Kırg. oo- "ağmak, sarmak"; boğ- > buv- > buu- "boğmak"; tog- > tuv- > tuu- "doğmak"; yug- > yuv- > cuu- "yıkamak" vs.

3.1.3.5. -g > -y (Tat. ve Kzk.'da; söz sonunda sızıcılışıp ön damağa geçme)
bagla- > Kzk. bayla-, Tat. beyle- "bağlamak"; yig- > Tat. cıy-, Kzk. jıy- "toplamak"; sig- > Tat., Kzk. sıy- "sığmak" vs.

3.1.3.6. -g > -y (Tat., Kzk., Kırg.'da; söz sonunda sızıcılışıma¹⁶)
eg- > Tat., Kzk., Kırg. iy- "eğmek"; öğren- > Tat., Kzk. öyren-, Kırg. üyrön- "öğrenmek"; tügme > Tat. töyme, Kzk. tüyme, Kırg. tüymö "düğme"; üg- > Tat. çy-, Kzk., Kırg. üy- "yığmak" vs.

3.1.3.7. -y- > -j- (Kzk.'da; sadece söz başında, ön damaklılaşma ve sızıcılışıma)
yakın > jakın; yel > jel; yeñil- > jeñil-; yırt- > jirt-; yigit > jigit; yurt > jurt; yük > jük; yok > jok; yön > jön vs.

3.1.3.8. -y- > -c- (Kırg.'da; ön seste, ön damaktan dış-damağa geçme ve patlayıcılışıma)
yaş > caş; yer > cer; yit- > cit-; ; yıl > cil; yürek > cürök; yut- > cut-; yol > col; yönel- > cönöl- vs.

3.1.3.9. -ş- > -s- (Kzk.'da; iç seste, dış-damaktan dış ünsüzüne geçme)
aşık- > asık- "acele temek"; beşik > besik; kişi > kisi; töşe- > töse- "döşemek"; tuşa- > tusa- "ayak bağlamak"; yaşa- > jasa-; nişane > nısana vs.

3.1.3.10. -ş > -s (Kzk.'da; son seste, dış-damaktan dış ünsüzüne geçme)
aş- > as-; baş > bas; iş > is; kaş > kas; kış > kis; taş > tas; tüş- > tüs- vs.

3.1.3.11. ç- > ş- (sadece Kzk.'a has; ön seste, dış-damak ünsüzünde sızıcılışıma¹⁷)
çak > şak "çağ"; çık- > şık-; çap- > şap- "çarpmak"; çeç- > şeş- "çözmek"; çirik > şirik "çürük"; çora > şora "bey" vs.

3.1.3.12. -ç- > -ş- (sadece Kzk.'a has; iç seste, dış-damak ünsüzünde sızıcılışıma)
açık > aşık; piçen > pişen "kuru ot"; kaçan > kaşan "ne zaman"; oçak > oşak "ocak"; uçün > uşin "için" vs.

3.1.3.13. -ç > -ş (sadece Kzk.'da; son seste, dış-damak ünsüzünde sızıcılışıma)
aç > aş; agaç > agaş; uç > uş; kaç- > kaş-; kıvanç > kuvaniş vs.

3.1.3.14. -h- > -ø- (Kzk. ve Kırg.'da; ön seste, gırtlak ünsüzünü düşürme)
hükümet > Kzk. ükimet, Kırg. ökümöt; hava > Kzk. ève, Kırg. aba; her > Kzk. èr, Kırg. ar; harf > Kzk. èrip, Kırg. arıp; hareket > Kzk. èreket, Kırg. araket; hüner > Kzk. öner, Kırg. önör vs.

3.1.3.15. -f- > -p- (Kzk., Kırg.'da; ön seste, dış - dudak ünsüzünde patlayıcılışıma)
fayda > Kzk., Kırg. payda; ferzend > Kzk., Kırg. perzent; feraset > Kzk., Kırg. parasat; felek > Kzk., Kırg. pelek; fikr > Kzk. Kırg. pikir; fark > Kzk., Kırg. pank vs.

¹⁵ Bu örneklerde, fiilden fiil yapma eki -a/-e ile genişlemiş fiil gövdeleri de düşünülebilir.

¹⁶ Ön damak ünsüzü g son seste böyle sızıcılışıpken, iç seste değişmemiştir: Tat. ügöt, Kzk. ügüt, Kırg. ügüt "öğüt"; Tat. ügéz, Kzk. ögiz, Kırg. ögüz "öküz" vs.

¹⁷ ç ünsüzünde, ön, iç ve son sesteki bu sızıcılışımlar, Tat.'ın yazı diline esas olan Kazan ağzında da işittir, fakat bu yazıya geçirilmemiştir.

3.1.3.16. **-f- > -p-** (Kzk., Kırğ.'da, iç seste, diş - dudak ünsüzünde patlayıcılığa)
ülfet > Kzk. *ülpat*, Kırğ. *ülpöt*; *sefer* > Kzk., Kırğ. *sapar*; *kafes* > Kzk., Kırğ. *kapas*; *müsafir* > Kzk. *müsèpir*, Kırğ. *musaapır*; *afet* > Kzk., Kırğ. *apat*; *sûfi* > Kzk. *sopi*, Kırğ. *sopu* vs.

3.1.3.17. **-f > -p** (Kzk., Kırğ.'da; son seste, diş - dudak ünsüzünde patlayıcılığa)
taval > Kzk., Kırğ. *tavap*; *taraf* > Kzk., Kırğ. *tarap*; *keyf* > Kzk., Kırğ. *keyip*; *harf* > Kzk. *èrip*, Kırğ. *arıp*; *zayıf* > Kzk., Kırğ. *zayıp* vs.

3.1.3.18. **f- > p- > b-** (Kzk. ve Kırğ.'da; ön seste, diş - dudak ünsüzünde patlayıcılığa ve tonlulaşma)
fatiha > **pata* > Kzk., Kırğ. *bata* "hayırlı dua; nişanlanma"; *felaket* > Kzk. *bèleket*, Kırğ. *balaket*; *felan* > Kzk. *bèlan*, Kırğ. *balan*; *fetva* > Kzk. *betva*, Kırğ. *batıba*; *pençşembe* > Kzk. *beysinbi*; *peşin* > Kzk. *besin*; *fukara* > Kzk. Kırğ. *bukara*.

3.1.3.19. **v- > u- / o-** (Kzk. ve Kırğ.'da; ön seste, dudak yarı ünlüsünden yuvarlak ünlüye geçme)
vicdan > Kzk. *ujdan*, Kırğ. *ucdan*; *vâkı'a* > Kzk. *okıyga*, Kırğ. *okuya*; *veba* > Kzk. *oba*, Kırğ. *oboo*; *vîrân* > Kzk. *oyran*, Kırğ. *oyron*; *vefa* > Kzk. *opa*, Kırğ. *opaa*; *vefat* > Kzk. *opat*, Kırğ. *opot*; *vekil* > Kzk. *ökil*, Kırğ. *ökül* vs.

3.1.4. Ünsüzlerde Düzensiz Ses Olayları:

3.1.4.1. **t- > d-** (Tat. ve Kzk. ve Kırğ.'da; ön seste, diş ünsüzünde tonlulaşma¹⁸)
takı > Kzk. *tagı*, Tat. *tagın*, fakat Kırğ. *dagı* "tekrar, yine"; *ten* > Tat. *ten*, Kzk. Kırğ. *den* "ten"; *tört* > Tat. *dürt*, Kzk., Kırğ. *tört* "dört"; *tabış* > Tat. *taviş*, Kzk. *dabıs*, Kırğ. *dabiş* "ses"; **türkün* > Tat. *törkém*, Kzk. *dürkin*, Kırğ. *dürkün* "grup"; *tüpe* > Tat. *töbe*, Kzk. *tübe*, Kırğ. *töbö* "tepe, zirve" – Kırğ. *döbö* "tepe; et yemeğinin üzerine konan yağ parçası"; *tî-* > Tat. *dî-*, Kzk. Kırğ. *de-* "demek"; *teve* > Tat. *döye*, Kzk. *tüye*, Kırğ. *töö* "deve"; *tala* > Tat. *dala*, Kzk. *tala*, Kırğ. *talaa* "bozkır"; *toñuz* > Tat. *duñız*, Kzk. *doñız*, Kırğ. *doñuz* "domuz"; *teñiz* > Tat. *diñéz*, Kzk., Kırğ. *teñiz* "deniz"; *taka* > Tat. *daga*, Kırğ. *taka* "at nalı"; *tügi* > Tat. *döge* "pirinç" vs.

¹⁸ Söz başında tonlulaşma, aslında, Oğuz lehçelerine has düzenli bir ses değişmesi olsa da, bugünkü Kıpçak lehçelerinde de düzensiz olarak görülmektedir. Bu düzensizliği, bazı kaynaklar, ağız özelliği ve merkezden uzak (periferik) olmakla açıklıyorlar. (bk. M. Tomanov-1988, 55.- 56. s.) Çiğ ünsüzündeki bu tonlulaşmanın, Kırğ.'da nispeten daha fazla olduğunu seziyoruz; fakat bunun sebeplerini göstermek için ilâve çalışmalara gerek vardır.

3.1.4.2. **k- > g-** (Tat.'da; ön seste, damak ünsüzünde tonlulaşma¹⁹)
kevde > *gevde* "gövde"; *kez-* > *giz-* "gezmek"; *kömbe* > *gömbe* "mantar" vs.

3.1.4.3. **b- > p-** (Tat.'da, ön seste, dudak ünsüzünde tonsuzlaşma)
biç- > Tat. *péç-*, *biş-* > *péş-* "pişmek", *biçak* > *piçak*, *biçırak* > *piçırak* "pis".

3.1.4.4. **b- > m-** (Tat., Kzk. ve Kırğ.'da; ön seste, dudak ünsüzünde sızıcılığa²⁰)
boyun > Tat. *muyın*, Kzk. *moyın*, Kırğ. *moyun*; *buñ* > Tat. *moñ*, Kzk., Kırğ. *muñ* "sıkıntı"; *bıyık* > Tat. Kırğ. *mıyık* vs.

3.1.4.5. **-p- > -b-** (Tat., Kzk. ve Kırğ.'da; iç seste, dudak ünsüzünde tonlulaşma²¹)
kapak > Tat., Kzk., Kırğ. *kabak*; *töpe* > Tat. *tübe*, Kzk. *töbe*, Kırğ. *töbö* "tepe"; *ipek* > Kzk. *jibek*, Kırğ. *cibek*; fakat Kırğ. *apa* > Tat., Kzk., Kırğ. *apa* vs.

3.1.4.6. **(-b >) -v > -y** (Tat., Kzk. ve Kırğ.'da, bazen, son seste damaklılaşma)
eb > Kırp. *öv* – *iv* > Tat. *öy*, Kzk., Kırğ. *üy* "ev";
seb- > Kırp. *sev-* > Tat. *söy-*, Kzk., Kırğ. *süy-* vs.

3.1.4.7. **-v- > -y-** (Tat., Kzk. ve Kırğ.'da nadiren, söz ortasında damaklılaşma)
Kırp. *teve* > Tat. *döye*, Kzk. *tüye*, fakat Kırğ. *töö* ; *avıl* > Kırğ. *ayıl* "obalar topluluğu" vs.

3.1.4.8. **-ñ- > -y-** (Tat. ve Kzk.'da, iç seste, genizli ünsüzde ön damağa geçme)
Kırp. *iñek* > Tat. *iyek*, Kzk. *iyek* "çene"; *kañır-* > Tat. *kayır-* "sökme", Kzk. *kayır-* "bükmek"; *süñük* > Tat. *söyek*, Kzk. *süyek*, fakat Kırğ. *söök* vs.

3.1.4.9. **-ñ- > -g-** (sadece Tat.'da, genizden damağa geçme²²)

¹⁹ Ön damaktaki k > g tonlulaşmasının Tat. örneklerinin bunlarla sınırlı olduğu görülüyor. TTAS.'da g sesi ile başlayan, bunların dışındaki diğer sözler alıntı veya tabiat taklidi. Damak ünsüzündeki bu tonlulaşmanın, diş ünsüzündeki t > d türüne nazaran daha az örneği vardır.

²⁰ Bu, daha ET. devresi içinde başlamış bir olaydır ve adı geçen lehçelerde de bu düzensiz değişme devam etmiştir: *ben* > *men*, *biñ* > *miñ* vs.

²¹ Bu, söz konusu lehçelerde daha ziyade gramerlik bir ses olayı şeklinde görülmektedir.

²² ET. devresinde de bu olayın örnekleri vardır (*bardıñ* > *bardıg* vs.) ; Tat.'daki durumun, bununla ilgili mukayese edilmiştir. (bk. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, Köktürkçe ile Tatar Türkçesi Arasındaki Benzerlikler, 36. PIAC, Almatı-Kazakistan, 1993 -bildiri-).